

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ**

İBRAHİMZADƏ YUSİF ASLAN OĞLU

**“DÖVRIYYƏ KAPİTALININ MALİYYƏLƏŞMƏ
MƏNBƏLƏRİNİN FORMALAŞMASI PROBLEMLƏRİ”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı : 060403 “Maliyyə”

İxtisaslaşma: “Maliyyə nəzarəti və audit”

Elmi rəhbər: i.e.d., prof.: M.X.Həsənli

**Magistr proqramının
rəhbəri: prof. A.M.Kərimov**

**“Maliyyə” kafedrasının
müdiri: i.e.d., prof. M.X.Həsənli**

MAGİSTR DISSERTASIYASININ İŞ PLANI

Magistr dissertasiyasının mövzusu:

«DÖVRIYYƏ KAPİTALININ MALİYYƏLƏŞMƏ MƏNBƏLƏRİNİN FORMALAŞMASI PROBLEMLƏRİ»

	GİRİŞ	3
I FƏSİL	BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ DÖVRIYYƏ KAPİTALININ İQTİSADI MAHIYYƏTİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ.....	5
1.1.	Dövriyyə kapitalının iqtisadi mahiyyəti və təsnifatı	5
1.2	Müəssisənin dövriyyə kapitalından səmərəli istifadə olunmasının əhəmiyyəti və vəzifələri	18
II FƏSİL	DÖVRIYYƏ KAPİTALININ MALİYYƏLƏŞMƏ MƏNBƏLƏRİNİN FORMALAŞMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	25
2.1.	Müasir şəraitdə müəssisələrin dövriyyə kapitalının planlaşdırılması xüsusiyyətləri və formalaşması problemləri.....	25
2.2.	Müəssisədə dövriyyə kapitalının maliyyələşmə mənbələrinin tədqiqi.....	41
III FƏSİL	DÖVRIYYƏ KAPİTALININ MALİYYƏ MƏNBƏLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI	55
3.1.	Müəssisələrdə maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi yolları.....	55
3.2.	Dövriyyə kapitalının maliyyələşmə mənbələrinin formalaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	65
	NƏTİCƏ.....	77
	ƏDƏBİYYAT	80

Резюме

Summary

Magistrant: _____
(A.S.A)

Elmi rəhbər: _____
(A.S.A)

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müəssisənin istehsal sistemi bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə və qarşılıqlı asılıqda olan və istehsal prosesi üçün zəruri sayılan dövriyyə vəsaitlərindən əsas kapitaldan və əmək resurslarından ibarətdir. Bütün bu resurslardan tam və faydalı istifadə olunduğu bir şəraitdə müəssisə istehsal təsərrüfat fəaliyyətini mənfəətlə başa vura bilər.

Müasir dövrdə təşkilati və hüquqi formasından asılı olmayaraq bütün müəssisələrin qarşısında ən mühüm vəzifələrdən biri də dövriyyə kapitalından səmərəli istifadə etmək və özünün istehsal təsərrüfat fəaliyyətini mənfəətlə başa vurmaqdan ibarətdir. Müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə nəticəsini mənfəətlə başa vurmağı isə əsasən dövriyyə aktivlərindən nə dərəcədə səmərəli istifadə edilməsindən asılıdır. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində müəssisələr əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq bazarın konyukturasını nəzərə alaraq məhsul istehsalı ilə məşğul olmalı və ümumi kapitalın çəkisini artırmalıdırlar. Bunun üçün sahibkar istifadəsində olan dövriyyə istehsalı və tədavül fondlarının tərkibini və xüsusi çəkisini daima nəzarətdə saxlamalı və onların ölü kapitalla çevrilməsinə yol verməməlidir. Bütün bu problemlərin həllində dövriyyə vəsaitlərinin uçuğu və auditinin həlledici rolu vardır.

Müəssisənin istehsal təsərrüfat fəaliyyətinin normal gedişatı üçün dövriyyə kapitalından səmərəli istifadə həlledici rol oynayır. Dövriyyə vəsaitlərin tam və səmərəli istifadə olunması nəticə etibarlı ilə müəssisənin istehsal-maliyyə fəaliyyətinin yekun göstəricilərinə də müsbət və yaxud mənfəət təsir gücünə malik bir kateqoriyadır.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Dövriyyə kapitalının iqtisadi mahiyyətinin, onun maliyyələşdirilməsi və planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi məsələləri həm ölkə, həm də xarici iqtisadçı-alimlərinin tədqiqatlarında işıqlandırılır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi – müasir şəraitdə dövriyyə kapitalının maliyyə mənbələrinin formalaşmasına dair elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflər işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Bunun üçün dissertasiya işində aşağıdakı **vəzifələr** qarşıya qoyulmuşdur:

- dövriyyə kapitalının iqtisadi mahiyyəti və təsnifatının açılması;
- müəssisənin dövriyyə kapitalından səmərəli istifadə olunmasının əhəmiyyəti və vəzifələrinin öyrənilməsi;
- müasir şəraitdə müəssisələrin dövriyyə kapitalının formalaşması xüsusiyyətlərinin tədqiq edilməsi;
- müəssisədə dövriyyə kapitalının maliyyələşmə mənbələri və planlaşdırılması xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi;
- müəssisələrdə maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi yollarının təhlili;
- dövriyyə kapitalının maliyyələşdirilməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin açılması.

Tədqiqatın predmeti dövriyyə kapitalının maliyyələşmə mənbələrinin formalaşmasına dair praktik və nəzəri məsələlərinin öyrənilməsindən ibarətdir.

Tədqiqat obyekt kimi müəssisələrin dövriyyə kapitalının maliyyə mənbələri seçilmişdir.

Tədqiqatın əsas elmi yeniliyi Dövriyyə kapitalının auditi zamanı dövriyyə aktivlərinin dövretmə sürətini dövr sürətini, dövr müddətini, vəsaitlərin dövriyyəyə nə dərəcədə cəlb olunmasını, debitor borclarının dövriyyə aktivlərinin məcmunda xüsusi çəkisini, əmtəə-material ehtiyatlarının saxlanma müddətini və s. kimi göstəriciləri dərinlən araşdırılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını iqtisadçı alimlərin bu sahənin nəzəri problemlərinə həsr olunmuş əsərləri, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin və hökumətinin qəbul etdikləri fərman, qərar və sərəncamlar təşkil edir.

Dissertasiya işində müqayisəli təhlil, statistik qruplaşdırma, monoqrafik tədqiqat və riyazi-statistik metodlardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazasını - Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti, Maliyyə Nazirliyi, İqtisadi inkişaf Nazirliyinin materialları, metodik göstərişləri və digər normativ sənədləri, Vergilər Nazirliyi, Dövlət Statistika Komitəsi

və Mərkəzi Bankın rəsmi məcmuə və bülletenləri, həmçinin elmi-tədqiqat işlərinin nəticələri, təklif və tövsiyələri təşkil edir.

İşin həcmi və quruluşu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatdan ibarətdir.

I FƏSİL. BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ DÖVRIYYƏ KAPITALININ İQTİSADI MAHIYYƏTİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

1.1.Dövriyyə kapitalının iqtisadi mahiyyəti və təsnifatı

Dövriyyə kapitalı müəssisədə istehsal və satış proseslərində iştirak edir. Dövriyyə vəsaitinə əmtəə-mal qiymətləri, debitor borcları, hesablaşmalarda olan vəsaitlər, pul vəsaiti və s. daxildir. Dövriyyə kapitalı istehsal dövriyyə fondları ilə tədavül dövriyyə fondlarına avans edilmiş pul vəsaitinin məcmusundan ibarətdir.

Konkret təsərrüfat subyektlərinin sərəncamında olan pul vəsaitləri müəssisənin maliyyə resurslarını təşkil edir və onun gəlirlərinin əmələ gəlməsi, bölüşdürülməsi və istifadəsi prosesini əks etdirir.

Maliyyə-pul fondlarının yaranması və istifadə edilməsini ifadə edən pul münasibətləri sistemidir. İstehsal-kommersiya müəssisələrində maliyyə münasibətləri təsərrüfat fəaliyyətinin əsasları ilə birbaşa bağlı olan aşağıdakı prinsiplər üzərində qurulur və bu prinsiplər əsasında müəssisənin maliyyəsi təşkil olunur. Bu prinsiplər aşağıdakılardır:

- maliyyə -təsərrüfat fəaliyyəti sahəsində müstəqillik;
- özünümaliyyələşdirmə;
- işin nəticəsinə maraqlılıq;
- işin nəticələri üçün məsuliyyət;
- maliyyə ehtiyatlarının yaradılması;
- vəsaitlərin xüsusi və borc alınmış vəsaitlərə bölünməsi;

- büdcə, büdcədən kənar və dövlət fondlarına birinci növbəli ayırmalar;
- müəssisənin fəaliyyətinə maliyyə nəzarəti.

Maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti sahəsində müstəqillik prinsipi başqa sahələrdə olduğu kimi maliyyə sahəsində də, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq təsərrüfat subyektlərinin çəkdiyi bütün məsrəflərin, maliyyələşdirmə mənbələrinin, pul vəsaitlərinin sərfəli qoyuluşu istiqamətlərinin sərbəst halda öz təşəbbüsü ilə müəyyənləşdirilməsi deməkdir. Bazar münasibətləri müəssisənin maliyyə müstəqilliyini daha da genişləndirir. İndi respublikamızda bütün müəssisələr əlavə mənfəət əldə etmək məqsədilə qısa və uzunmüddətli investisiyanı həyata keçirmək üçün digər təsərrüfat subyektlərinin qiymətli kağızlarını almaq, onların nizamnamə kapitalının formalaşmasında iştirak etmək, pul vəsaitlərini kommərsiya banklarının depozit hesabında saxlamaq və bu kimi tədbirlərə əl atmaq və daha çox mənfəət qazanıb öz iqtisadi güclərini artırmaq imkanını əldə etmişlər.

Lakin müəssisələrin təsərrüfat müstəqilliyindən danışıarkən, bu anlayışı mütləq-ləşdirmək olmaz və onların fəaliyyətinin müəyyən seqmentlərinin dövlət tərəfindən iqtisadi alətlər vasitəsilə tənzimlənməsi və dəstəklənməsini, işdə müəyyən nəzarətin həyata keçirilməsi labüdlüyünü inkar etmək səhv olardı. Bunu müəssisələrin mövcud qanunlara uyğun olaraq vergi ödəmələri və büdcədən kənar fondların yaradılmasında fəal iştirakı ilə təsdiq etmək olar.

Özünü maliyyələşdirmə prinsipinin həyata keçirilməsi kommərsiya fəaliyyətinin əsas şərtlərindən biri olmaqla, təsərrüfat subyektlərinin rəqabətqabiliyyətli olmasını təmin edir. Bu prinsip müəssisələrin istehsal etdikləri və satdıqları məhsulun, göstərdikləri xidmətlərin xərclərinin öz vəsaiti hesabına ödənilməsini, investisiya üçün xüsusi pul vəsaitlərindən, lazım gəldikdə bank və kommərsiya kreditlərindən istifadə edilməsini nəzərdə tutur.

Təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində mənfəət əldə edə bilməyən, lakin istehlakçılar üçün zəruri məhsul buraxan və xidmət göstərən bəzi müəssisələr müəyyən şərtlər əsasında büdcədən qismən maliyyələşə bilər. İşin nəticəsinə maraqlılıq prinsipi istehsal-kommərsiya fəaliyyətinin əsası olmaqla təsərrüfat subyektinin mütləq müəyyən məbləğdə mənfəətlə işləməsini nəzərdə tutur. Həmin prinsip istər müəssisə

və təşkilatlar üçün, istərsə də onların ayrı-ayrı işçiləri üçün vacib şərtidir. Onun həyata keçirilməsi münasib əmək haqqı alınmasını, dövlətin optimal vergi siyasəti yürütməsini, xalis gəlirin iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış nisbətdə istehlakı ilə yığım arasında bölüşdürülməsini tələb edir. İşin nəticələri üçün məsuliyyət prinsipi özünün maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin müsbət nəticələnməsi üçün bütün işçilərin müəyyən məsuliyyət sistemində tabe olması zərurəti şəklində təzahür edir. Bu prinsipin xüsusiyyəti maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsində maliyyə metodlarının müxtəlif təsərrüfatdaxili subyektlərdə fərqli olmasından ibarətdir. Bu fərqlərə təsərrüfat subyektləri tərəfindən müqavilə şərtlərinin pozulmasını, qısamüddətli və uzunmüddətli ssusda borclarının vaxtında qaytarılmasını, veksellərin mövcud şərtlər ilə uyğun qaydada ödənilməsini, vergi qanunvericiliyinin və sairə görə peniyalar, cərimələr ödəməyə məcbur edilməsini səmərəsiz fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinə qarşı müflisləşmə qaydasının tətbiq edilməsi kimi tənbeh tədbirlərinə əl atmasını aid etmək olar. Müəssisə rəhbərləri üçün maddi məsuliyyət prinsipinin pozulması cərimə sisteminin tətbiq edilməsinə, ayrı-ayrı işçilərin həmin məsulliyəti pozması isə onların müvafiq şəkildə cərimə olunmasına, mükafatdan məhrum edilməsinə, yaxud zay məhsul istehsal etdikdə işdən çıxarılmasına və yaxud ziyanın ödənilməsinə gətirib çıxara bilər.

Maliyyə ehtiyatlarının yaradılması prinsipi sahibkarlıq fəaliyyətini çox vaxt müşayiət edən risklə əlaqədar müəyyən maliyyə ehtiyatlarının və başqa oxşar fondların yaradılması zərurətini ön plana çəkir. Əsas prinsipi daimi rəqabət, müəyyən şərt və tapşırıqları uduzmaq təhlükəsi olan bazar münasibətləri sahibkarın öz işlərini şəxsi təşəbbüsü, qabiliyyəti və riski əsasında görməni nəzərdə tutur. Bu çür təsərrüfat subyektinin müəyyən maliyyə ehtiyatlarının olub-olmaması onun gələcək iqtisadi taleyi üçün əlverişli rol oynaya bilər.

Bundan əlavə, mütərəqqi pul vəsaitinə malik olan təsərrüfat subyektləri mövcud inflyasiya şəraitində risk edərək öz pulunu daha yüksək mənfəət verə bilən depozit-əmanət və yaxud qiymətli kağızlar şəklində yerləşdirmək hüququndan istifadə etməyə çalışır. Bu halda həm də istehsal proqramlarının həyata keçirilməsində müəyyən şərtlər buraxa bilərki, bu da xeyli ziyanla nəticələnir.

Bütün bu risklər nəticəsində işgüzarlıq fəaliyyətinin ciddi pozulmaması üçün müəyyən ehtiyatların olması iqtisadi cəhətdən zəruridir. Mövcud qanunvericiliyə əsasən həmin prinsiplər açıq və qapalı səhmdar cəmiyyətlərdə həyata keçirilir. Ümumi qaydada əsasən ehtiyat fondunun kəmiyyəti ödənilmiş nizamnamə kapitalının 15%-indən az, lakin vergi ödənilən mənfəətin 50 %-indən çox olmamalıdır.

Maliyyə ehtiyatlarını öz təşəbbüsü ilə digər təşkilatı-hüquqi və mülkiyyət formalarına əsaslanan təsərrüfat subyektləri də yarada bilər. Lakin bunun xalis gəlirdən, həm də büdcəyə vergi və başqa ödəmələri köçürdükdən sonra etmək lazımdır. Bununla bərabər, maliyyə ehtiyatlarına və bu kimi başqa fondlara köçürülən pul vəsaitlərini onların əlavə gəlir gətirmələri üçün bankların depozit hesabında, yaxud başqa bir likvidlik formasında saxlamaq daha məqsədəuyğundur.

Müəssisənin fəaliyyətinə maliyyə nəzarəti edilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir, çünki onun səmərəli qurulmasından müəssisənin maliyyə nəticələri çox aslıdır. Müəssisənin maliyyə xidmətləri biznes-planın icrasına, eləcə də xüsusi və borc kapitallarının təyinatı üzrə istifadəsinə daim nəzarət edilir. Nəzarət-təhlil funksiyasının həyata keçirilməsində maliyyə işçilərinə mühasibatlıq çox kömək edir. Bununla da smetaların tərtib edilməsinin dürüslüyü, kapital xərclərinin ödənilməsinin haqq-hesabı yoxlanılır, bütün hesabat növləri tərtib edilir, maliyyə və plan intizamına əməl olunması prosesinə nəzarət edilir.

İstehsal-kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektlərin maliyyəsinin təşkilinin yuxarıda sadalanan prinsiplərini hər bir konkret iqtisadi şəraitdə həyata keçirmək üçün cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin və istehsal münasibətlərinin mövcud səviyyəsinə uyğun gələn formaları və metodları düzgün seçərək tətbiq etmək lazımdır, çünki bu prinsiplər daim inkişafda və təkmilləşdirməkdə olur

Müəssisə əmtəə yaradarkən xammalı, materialları, satın alınmış komplektləşdirici məmulatları və yarımfabrikatları sərif edir. Onların dəyəri digər maddi məsrəflərə, əsas istehsal fondlarının aşınması və işçilərin əmək haqqı ilə yanaşı məhsulun istehsalı üçün müəssisənin xərclərini təşkil edir və maya dəyəri formasını alır. Satış pulu daxil olana qədər bu xərclər müəssisənin dövriyyə vəsaitləri hesabına

maliyyələşir. Məhsul satıldıqdan sonra mədaxil hesabına dövriyyə vəsaitləri bərpa edilir, məhsulun istehsalı üzrə müəssisənin xərcləri isə ödənilir.

Xərclərin maya dəyəri şəklində xüsusiləşməsi məhsulun satışından əldə edilən mədaxili istehsal xərcləri ilə müqayisə etməyə imkan verir. Məhsul istehsalı üçün vəsaitin investisiyalaşdırılmasının mahiyyəti xalis gəlirin əldə edilməsidir və əgər mədaxil maya dəyərindən çox olarsa, onda müəssisə onu mənfəət şəklində alır.

Həm mənfəət, həm də amortizasiya ayırmaları istehsala qoyulmuş vəsaitlərin dövrünün nəticəsidir və müəssisənin xüsusi maliyyə resursları adlanır. Bu resurslardan müəssisə müstəqil şəkildə istifadə edir. Müəssisənin mənfəəti isə bütünlükdə onun sərəncamında qalmır və bir hissəsi vergilər şəklində büdcəyə daxil olur. Müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət onun tələbatlarının maliyyələşdirilməsinin başlıca mənbəyidir. Bu tələbatlar yığıma və istehlaka bölünür. Məhz mənfəətin yığıma və istehlaka bölünməsi müəssisənin inkişaf perspektivlərini müəyyən edir.

Yığıma yönəldilən vəsaitlər (amortizasiya ayırmaları və mənfəətin bir hissəsi) müəssisənin istehsal və elmi-texniki inkişafı üçün istifadə olunan pul vəsaitlərini təşkil edir. Bunun əsasında maliyyə aktivləri (qiymətli kağızların alınması, başqa müəssisələrdə payçı kimi iştirak və s.) formalaşır. Mənfəətin digər hissəsi müəssisənin sosial inkişafına, o cümlədən istehlaka yönəldilir. Xüsusi vəsaitlərdən əlavə müəssisə borc alınmış maliyyə resurslarını - uzunmüddətli bank kreditləri, başqa müəssisələrin vəsaitləri, istiqrazları – cəlb edir. Borc alınmış vəsaitlərin geri qaytarılmasının (ödənilməsinin) mənbəyi də müəssisənin mənfəətidir.

Müəssisənin iqtisadi imkanı baxımından- həm onun əmlakı, həm də maliyyə vəziyyəti mövqeyindən-xarakterizə etmək olar. Təsərrüfat fəaliyyətinin qeyd edilən tərəfləri sıx qarşılıqlı əlaqədədir: əmlakın qeyri- səmərəli sektoru, onun keyfiyyətsiz tərkibi müəssisənin maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə gətirib çıxarır və əksinə. Buna görə müəssisənin maliyyə siyasətinin işlənilməsi hazırlanması onun maliyyə - iqtisadi vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsindən başlanır. Belə təhlil qiymətləndirmə isə müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyətini əks etdirən bir sıra göstəricilərin köməyi ilə həyata keçirilir.

Müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyətini qiymətləndirmək üçün onların sərəncamında olan əsas fondların dəyəri, əsas fondların aktiv hissəsinin payı, əsas fondların köhnəlmə, yeniləşmə, sıradan çıxma əmsalları və s. bu kimi göstəricilərdən istifadə olunur. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin sabitliyi maliyyə resurslarının aktivlərə məqsədəuyğun və düzgün qoyuluşundan əhəmiyyətli dərəcədə aslıdır. Aktivlər isə təbiəti etibarilə dinamikdir, müəssisənin fəaliyyəti prosesində həm aktivlərin miqdarı, həm də onların strukuru daim dəyişikliklərə məruz qalır. Uzunmüddətli perspektiv baxımından müəssisənin maliyyə vəziyyəti vəsaitlərin mənbələrinin strukturu, müəssisənin kənar investorlardan və kreditorlardan asılılıq dərəcəsi və s. ilə xarakterizə olunur. Müəssisənin xüsusi və cəlb edilmiş vəsaitləri arasındakı nisbət üçün qəbul olunmuş vahid normativ yoxdur. Lakin belə bir geniş yayılmış fikir var ki, müəssisənin xüsusi vəsaitlərinin payı 60%-dən çox olmalıdır.

Deməli, müəssisənin cari təsərrüfat – maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyini əməliyyat tsiklinin uzunluğuna əsasən qiymətləndirmək olar. Əməliyyat tsiklinin uzunluğu isə müxtəlif növ aktivlərdə olan vəsaitlərin dövretmə sürətindən asılıdır. Dövriyyə sürətinin artması onlardan istifadə səmərəliliyinin yüksəldilməsinə gətirib çıxarır. Buna görə də müəssisənin maliyyə siyasətinin işlənməsində və maliyyə planlaşdırılmasında dövriyyə vəsaitlərinin idarə edilməsi mühüm rol oynayır.

Hər bir sahibkar üçün ən vacib məsələ – müəssisənin maliyyə resurslarının effektiv istifadəsi hesabına işlərin ən çox gəlir gətirən tərzdə aparılmasını əldə etməkdir. Bu məqsədə maliyyə idarəetməsinin optimal təşkili və maliyyə planı (büdcə) tərtib olunması yolu ilə daha müvəffəqiyyətlə çatmaq olar. Sahibkarın bu istiqamətdə – yəni öz müəssisəsinin maliyyə vəsaitlərinin artırılmasını təmin etmək üçün ən zəruri məsələ düzgün maliyyə qərarlarının qəbul edilməsidir.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin ən əsas komponentini pul münasibətləri təşkil edir. Təsərrüfat subyektlərində meydana çıxan bütün pul münasibətlərinin məcmuu müəssisə maliyyəsinin mahiyyətini təşkil edir. İqtisadi kateqoriya kimi müəssisə maliyyəsi maliyyə (pul) münasibətləri sistemidir.

Müəssisədə maliyyə münasibətləri əsas və dövriyyə kapitalının, pul vəsaiti fondlarının formalaşması və istifadəsi proseslərində meydana çıxır. Müəssisənin maliyyə münasibətləri bölüşdürücü xarakter daşıyır.

Maddi istehsal sferasında meydana çıxan bütün maliyyə münasibətlərini əhatə etdiyinə görə müəssisə maliyyə sosial-iqtisadi maliyyə sisteminin əsas tərkib hissəsini və maddi bazasını təşkil edir. Bazar iqtisadiyyatı müəssisə maliyyəsinin möhkəm və sabit olmasını tələb edir. Çünki elmi-texniki tərəqqi, istehsalın səmərəliyinin yüksəldilməsi və s. ancaq özünü maliyyələşdirmə əsasında mümkündür. Müəssisənin pul vəsaitlərinin investisiyalaşdırılması istiqamətləri həm məhsul (iş və xidmət) istehsalı üzrə müəssisə fəaliyyətinin əsas növləri, həm də xalis maliyyə qoyuluşları ilə əlaqədardır. Əlavə gəlir əldə etmək üçün müəssisələrin və dövlətin qiymətli kağızlarını ala bilər, yeni yaradılan müəssisələrin və bankların nizamnamə fonduna vəsait qoya bilər. Müəssisənin müvəqqəti sərbəst vəsaitləri bankda depozit hesabına qoyula bilər.

Özlərinə məxsus olan pul vəsaitindən istifadə edərkən müəssisələr cəmiyyət və dövlət qarşısındakı öhdəliklərdən tam azad ola bilməzlər. Təşkilati-hüquqi və mülkiyyət formalarından asılı olmayaraq bütün müəssisələr büdcədən kənar sosial fondların və müxtəlif səviyyəli büdcə gəlirlərinin formalaşmasında iştirak edirlər.

Müəssisənin maliyyə sisteminin təsirliliyi hər şeydən əvvəl onun dəqiq və nizamlı işi ilə, eləcə də maliyyə xidmətinin fəaliyyətinin təşkili ilə müəyyən edilir.

Bazar münasibətləri və müəssisənin tam sərbəstliyi şəraitində maliyyənin təşkili, hər şeydən əvvəl müəssisənin maliyyə siyasətinin işlənilib hazırlanması nəzərdə tutulur. Maliyyə siyasətinin işlənilib hazırlanmasında məqsəd müəssisənin maliyyəsinin idarə edilməsinin elə səmərəli sisteminin qurulmasıdır ki, qarşıda duran strateji və taktiki vəzifələrin yerinə yetirilməsinə bilavasitə əlverişli şərait yaratmaq mümkün olsun. Müəssisənin maliyyə siyasətinin işlənilib hazırlanmasında bir sıra funksional struktur bölmələri iştirak edir.

Dövriyyə kapitalına daxil olan bütün elementlərin məcmusu, onun tərkibi ni təşkil edir. Dövriyyə kapitalının quruluşu isə dövriyyə vəsaitinin ümumi məbləğində

ayrı-ayrı elementlərin xüsusi çəkisini göstərir. Dövriyyə kapitalını bir sıra amillərə görə aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

- təkrar istehsal prosesindəki yeri və roluna görə dövriyyə fondları;
- planlaşmasına görə dövriyyə vəsaiti;
- təşkili mənbələrinə görə dövriyyə vəsaiti.

Təkrar istehsalda yeri və roluna görə dövriyyə fondları istehsal və tədavül sferalarındakı dövriyyə fondlarına ayrılırlar. İstehsal sferasındakı dövriyyə fondları istehsal dövriyyə fondları, tədavül sferasındakı dövriyyə fondları isə tədavül fondları adlanır. Planlaşma metodlarına görə dövriyyə vəsaiti normalaşan və normalaşmayan vəsaitlərə ayrılır. Normalaşan dövriyyə vəsaiti üzrə ehtiyatların plan norması və normativi müəyyən edilir. Normalaşan dövriyyə vəsaitinə daxildir: istehsal ehtiyatları, bitməmiş istehsal, gələcək dövrün xərcləri və hazır məhsula qoyulan vəsaitlər. Lakin normalaşmayan dövriyyə vəsaiti üzrə normativ müəyyən edilmir və onların həcmi operativ qaydada nizamlasdırılır. Belə vəsaitlərə daxildir: bankda hesablaşma hesabında və kassada olan pul vəsaitləri; yola salınmış mallar (alıcılar tərəfindən ödənilməyən); debitor borcları və s. Təşkili mənbələrinə görə dövriyyə vəsaiti xüsusi və ona bərabər tutulan və borc alınmış vəsaitlərə ayrılır. Xüsusi dövriyyə vəsaiti minimum tələbat həcmində müəyyən edilir, yəni, həmin vəsaitlər müəssisədə istehsal və satış proseslərinin arası kəsilmədən aparılması üçün zəruridir.

Müəssisənin dövriyyəsində xüsusi vəsaitlə yanaşı, cəlb olunmuş və borc alınmış vəsait də olur. Borc alınmış vəsait müəssisənin dövriyyəsində qısa müddətli kreditdən, cəlb olunmuş vəsait isə kreditor borcundan ibarətdir.

Müəssisənin normal istehsal fəaliyyəti üçün dövriyyə kapitalına olan tələbatın düzgün müəyyən edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Müəssisədə zəruri həcmdə dövriyyə vəsaitinə plan tələbat normalaşma yolu ilə müəyyən edilir.

Hər il təsərrüfatda maliyyə planı tərtib edilən zaman xüsusi dövriyyə vəsaitinə olan tələbat da (normativ) hesablanır. Lakin normativ daimi olmur. Müəssisələrdə dövriyyə vəsaitinin normativi istehsalın həcmindən, təchizatın şərtlərindən, istehsal prosesinin uzunluğundan, istehsalın xarakter və

mürəkkəbliyindən, işin mövsümlüyündən, hesablaşma qaydasından, kassa – hesablaşma xidmətinin təşkilindən, müəssisənin maliyyə imkanlarından və s. asılıdır.

Dövriyyə kapitalının normativi pul ifadəsi ilə müəyyən edilir. Normativ istehsal xərcləri smetası əsasında hesablanılır. Istehsal xərcləri smetasında məhsul buraxılışı üçün lazım olan xammal, material, yanacaq və s. ilə əlaqədar xərclər göstərilir.

Dövriyyə kapitalının normativi xüsusi və ümumi normativlərə ayrılır. Xüsusi normativ dövriyyə vəsaitinin ayrı – ayrı elementlər üzrə hesablanılır. Dövriyyə vəsaitinin ayrı – ayrı elementləri üzrə xüsusi normativlərin məbləğlərinin cəmi ümumi normativi verir. Ümumi normativ müəssisənin dövriyyə vəsaitinə olan ümumi tələbatının həcmi müəyyən edir.

Dövriyyə kapitalının normalaşdırılması bir neçə mərhələni əhatə edir. normalaşmanın ən vacib mərhələsini ehtiyat normasının gün hesabı ilə hesablanması təşkil edir.

Müəssisədə istehsal prosesi qeyri – mövsümü xarakter daşıyarsa, normativ IV rübün istehsal xərcləri smetasına, istehsal mövsümü xarakter daşıyarsa xərclərin həcmi az olan rübün istehsal xərcləri smetasına əsasən hesablanılır.

Norma – əmtəə – mal qiymətlilərinin ehtiyatının həcmi deməkdir. Norma müəssisənin normal işini təmin etməlidir. Norma - nisbi səviyyəni göstərir, yəni gün və ya faizlə (müəyyən bazaya görə) müəyyən edilir. Norma, material resurslarının ehtiyatının müddətinin uzunluğunu müəyyən edir.

Norma istehsal ehtiyatları, hazır məhsul, gələcək gövrün xərcləri və hazır məhsul üzrə hesablanılır. Müəssisələrdə gün hesabı ilə ehtiyat norması və bir günlük xərc (əmtəə- mal qiymətlilərinin hər hansı bir növü üzrə) əsasında dövriyyə vəsaitinin normativi (məbləği) müəyyən edilir.

Istehsal ehtiyatlarının normalaşdırılması:

Istehsal ehtiyatlarının ayrı- ayrı növləri üzrə əvvəlcə gün hesabı ilə norma və sonra isə normativ (pul ifadəsi ilə) hesablanılır.

Xammal və materiallar üzrə normativin hesablanması formulası aşağıdakı kimidir:

$$H = X * E$$

X – xammal və materialın 1 günlük xərci;

E – ehtiyat norması (gün hesabı ilə);

Xammal və materialların bir günlük xərci rüblük xərc məbləğini rübdəki günlərin sayına bölməklə hesablanır. İstehsal dövriyyə fondları ancaq bir istehsal tsiklində iştirak edir, istehsal prosesində istehlak etdikcə dəyərini itirir, öz dəyərini bütünlükdə hazır məhsula keçirir və özlərinin ilkin formasını dəyişir, yəni natural formadan dəyər formasına keçirirlər. Bütün bu proseslər bir istehsal tsiklində baş verir.

Dövriyyə istehsal fondları müəssisənin dövriyyə kapitalının ən mühüm tərkib hissələrindən biridir. Butövlükdə müəssisənin dövriyyə kapitalı - material dövriyyə vəsaitləri, cari hesablaşmalarda olan vəsaitlər, qısa müddətli maliyyə qoyuluşlar və pul vəsaitləri olmaqla 4 qrupa bölünür. Bu tərkibdə material dövriyyə vəsaitləri demək olar ki, müəssisənin istehsal təsərrüfat fəaliyyətində aparıcı rol oynayır. Material dövriyyə vəsaitləri özləri də istehsal ehtiyatlarına (xammal, material ehtiyat hissələri, yanacaq və s.) hazır məhsula, əmtəələrə, azqiymətli və tezköhnələn əşyalara və s. ayrılır. Biz göstərilən tərkibi müəssisənin istehsal təsərrüfat fəaliyyətindəki əhəmiyyətindən asılı olaraq material ehtiyatlarından başlamaq şərti ilə öz dissertasiya işimizdə şəhr edəcəyik.

Materiallar istehsal prosesində iştirak etmə xarakterinə görə əmək predmetlərinə aid edilir. Onlar əsas vəsaitlərdən fərqli olaraq istehsal prosesində yalnız bir dəfə iştirak edir və öz dəyərini tamamilə yaradılan məhsulun, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin üzərinə keçirir. İstehsal edilən məhsulun maya dəyəri üç dəyərin (materialların, əmək vəsaitlərinin və zəruri əməyin dəyərindən) məcmundan ibarətdir. Məhsulun maya dəyərində materiallar yüksək xüsusiliyə malikdir. Ona görə də materiallardan qənaətlə və səmərəli istifadə olunması mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid və bununla əlaqədar qeyri dövlət strukturlarının yaradılması və özəlləşmənin həyata keçirildiyi bir şəraitdə materialların səmərəli istifadəsi məsələsi diqqəti daha çox cəlb etməlidir. Materialların nomenklaturasının

çox olması ilə əlaqədar olaraq materialların uçotu mühasibatlığın ən mürəkkəb və çox əməktutumlu sahələrindən biri hesab olur. Yeni məhsulun yaradılmasındakı roluna və təyinatına görə materiallar aşağıdakı qruplara bölünür:

- xammal və əsas materiallar
- köməkçi materiallar
- yanacaq
- ehtiyat hissələri
- tara və tara materiallar

Xammal və əsas material yaradılan məhsulun maddi əsasını təşkil edir, yəni həmin xammal, material olmasa konkret növ məhsulu istehsal etmək olmaz. Məsələn, maşınqayırma zavodunda metal, ayaqqabı fabrikində dəri, tikiş fabrikində parça və s. materiallar emaledici, xammal isə çıxarma sənayesi sahəsinin və yaxud kənd təsərrüfatının məhsulu (xam pambıq, yun, tütün) və s. hesab olunur.

Xammal və materialların tərkibində satın alınmış yarımfabrikatlar, komplektləşdirici məmulat və detallar, xüsusi qrup təşkil edirlər ki, onlarda emalın müəyyən mərhələsini keçmiş, lakin hələ hazır məhsula çevrilməmişdir (mühərrik, iplik, çuqun və s.). Bəzi istehsal sahələrinin ixtisaslaşdırılması ilə əlaqədar olaraq satın alınmış yarımfabrikat, detal və məmulatların xüsusi çəkisi daha da artmış olur. Bir sıra maşınqayırma zavodlarında satın alınmış yarımfabrikat və komplektləşdirici detal və məmulatların xüsusi çəkisi sərf edilmiş materialın məcmunda 50-60 % təşkil edir.

Əsas materiallardan fərqli olaraq köməkçi materiallar yeni yaradılan məhsulun əsasını təşkil etmir. Lakin yaradılan məhsula yeni keyfiyyət əsəlayır, maşın və dəzgahların işləməsinə və ümumiyyətlə istehsal prosesinin normal keçməsinə şərait yaradır (müxtəlif boyalar, rənglər, maşın yağı, yağlama, sütrgü, təmir materialı, sap, fkrnitur və s.).

Əsas və köməkçi material qrupları arasında qəti sədd qoymaq mümkün deyil, ona görə eyni material bir istehsalatda əsas, digər bir istehsalatda isə köməkçi material kimi çıxış edir. Məsələn, toxuculuq sənayesində sapdan əsas, ayaqqabı istehsalında isə köməkçi material kimi istifadə olunur.

Materialların maya dəyəri iki növ xərcdən əmələ gəlir:

- faktura dəyərindən (müqavilə, birca, buraxılış qiyməti və s.).
- materialların alınib gətirilməsi ilə əlaqədar olan xərclər.

Materialların alınib gətirilməsi ilə əlaqədar olan xərclərə nəqliyyat-tədarük xərclər deyilir. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

- yüklərin nəqliyyatla daşınması üçün tariflərin ödənilməsi;
- yüklərin alınib gətirilməsi və anbarlara boşaldılması ilə əlaqədar olan xərclər;
- tədarük yerlərində təşkil olunan xüsusi məntəqələrin, anbarların, agentliklərin saxlanılması xərcləri;
- maddi qiymətlərin tədarüku ilə əlaqədar olan ezamiyyə xərcləri;
- yolda olan xammal və materialların təbii itki norması daxilində baş verən çatışmamazlıq.

Təchizat şöbəsinin və eləcə də, material anbarlarının saxlanılması ilə əlaqədar xərclər materialın maya dəyərində daxil edilir və ümümtəsərrüfat xərclərinin (26 №-li hesabda) uçota alınır. Bütün bu yuxarıda sadalan xərclərin cəmi satın alınan materialların maya dəyərində faktura dəyəri və nəqliyyat təmiri ən yüksək xüsusi çəkini təşkil edir. Bu xərclər müstəqil xərclər hesab olunur və birbaşa bu və ya digər konkret növ materialın maya dəyərində daxil edilə bilər.

Qüvvədə olan qaydaya uyğun olaraq bütün materiallar istər cari uçotda, istərsə də hesabatlarda faktiki maya dəyəri ilə əks etdirilir. Lakin cari mühasibat uçotunda materialların qiymətləndirilməsinin «FIFO metodundan», «LIFO metodundan», «Orta çəkili qiymətləndirmə metodundan», «Möhkəm uçot qiyməti metodundan» və sair metodlardan da istifadə edilir. Materialların cari qiymətləndirilməsi metodları iki qrupa bölünür:

- Fatiki maya dəyəri ilə qiymətləndirmə metodu.
- Uçot qiymətindən kənarlaşmaları uçota almaq şərtilə möhkəm uçot qiyməti ilə qiymətləndirmə metodu.

Satın alınan materialların fatiki maya dəyəri ilə qiymətləndirilməsi metodundan yalnız istifadə olunan materialların nomenklaturası nisbətən az

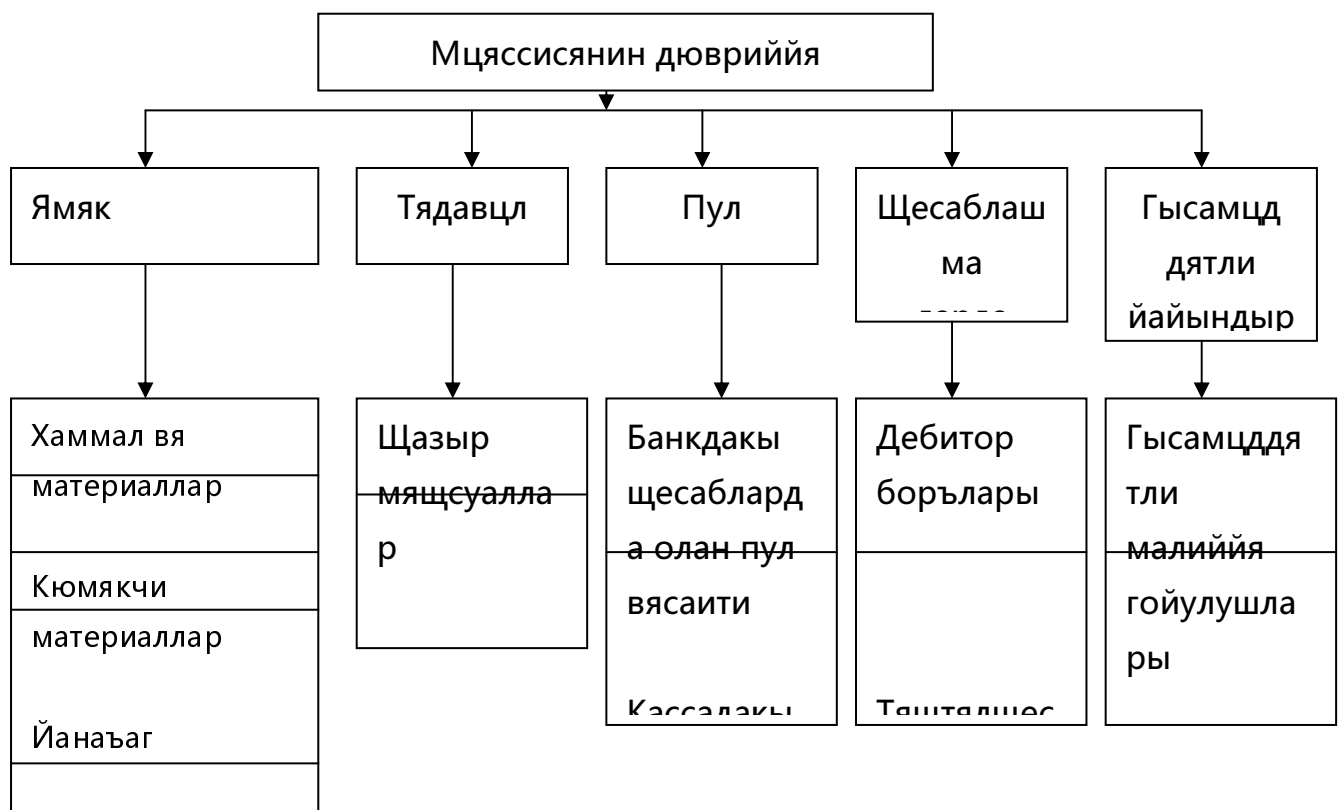
müəssisələrdə istifadə olunur. Beynəlxalq mühasibat standartının satın alınan materialların faktiki maya dəyərləri üzrə qiymətləndirilməsinin aşağıdakı metodlarına daha çox üstünlük verir:

- FIFO metodu - birinci partiya mədaxilə - birinci məxaricə. Bu metodda, materiallar sərfiyyata silinərkən əvvəlcə birinci partiyanın şərti ilə qiymətləndirilir, sonra ikinci, üçüncü və s. Mühasibat uçotu materialların qiymətləndirilməsi faktiki sərfiyyat ardıcılığından asılı olur.
- LIFO metodu - sonuncu partiya mədaxilə - birinci məxaricə. Burada materiallar silinərkən sonuncu partiyanın qiyməti ilə qiymətləndirilir, sonra ondan əvvəlki dəyərinə və s.
- Orta çəkili qiymətləndirilmə metodu - material qalıqlarının orta qiymətinin təyin edilməsi və sərfiyyatın həmin qiymətlə qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. FIFO və LIFO metodlarının tətbiqində hər nomenklatura kodunun daxilində materialların uçotu üzrə aparılır. Materialların uçotunun partiyalar üzrə aparılması isə çox əməkətumlu işdir. Ona görə də, belə müəssisələrdə mütləq EHM-dən istifadə olunmalıdır.

Dövriyyə aktivlərinin tərkibini 1 saylı sxemdən daha aydın görmək olar.

Sxem 1.

Dövriyyə vəsaitlərinin tərkibi

Tədavül sferasında olan dövriyyə vəsaitlərinə tədavül predmetləri, pul vəsaitləri və hesablaşmalarda olan vəsaitlər daxildir. Tədavül predmetlərinə satış üçün hazırlanmış məhsullar və yüklənib yola salınmış mallar daxildir. Müəssisənin pul vəsaiti özünün kassasında və bankdakı müxtəlif hesablarda saxlanılır. Bank hesablarından (hesablaşma hesabı, valyuta hesabı, bankdakı sair hesablar və s.) kənar hüquqi və fiziki şəxslərlə qeyri nağd hesablaşma yolu ilə aparılan hesablaşmaları uçota almaq üçün istifadə edilir. Kassadakı pul vəsaitindən isə müəssisədaxili nağd pul ödəmələrini həyata keçirmək və əmək haqqı üzrə ödənişləri təmin etmək üçün istifadə edilir. Hesablaşmalarda olan vəsaitlərə kənar hüquqi və fiziki şəxslərin təsərrüfat subyektinə olan borcları daxildir ki, belə borc sahibləri debitorlar, onların borc məbləği isə debitor borcu hesab olunur. Debitor borcları əsasən satılmış məhsulların pulunun vaxtında alınmaması üzündən əmələ gəlir. Cari dövriyyə vəsaitlərini əsas elementlərindən biri də qısamüddətli maliyyə qoyuluşları və zərər məbləğləri hesab olunur.

1.2.Müəssisənin dövriyyə kapitalından səmərəli istifadə olunmasının əhəmiyyəti və vəzifələri

Müəssisənin istehsal prosesini normal həyata keçirtmək üçün dövriyyə vəsaitləri həlledici rol oynayır. Müəssisənin dövriyyə vəsaitləri geniş təkrar istehsal prosesində oynadıqları rola görə dövriyyə fondları, pul vəsaitləri və qiymətli kağızlar olmaqla iki qrupa bölünür. Dövriyyə fondları özləri də yerləşdikləri mərhələdən asılı olaraq iki qrupa ayrılır: dövriyyə istehsal fondları və dövriyyə tədavül fondları. Dövriyyə istehsal fondlarına bilavasitə istehsal prosesində olan vəsaitlər daxildir ki, bunlara da xammal, material, yarımfabrikatlar, yanacaq, ehtiyat hissələri, cavan və kökəldilməkdə olan heyvanlar, tara və tara materialları, azqiymətli və tezköhnələn əşyalar və s. daxildir. Bunlar hamısı müəssisənin istehsal ehtiyatlarını təşkil edir və dövriyyə istehsal vəsaitlərinin 60-70 % özündə birləşdirir. Bunlar istehsal prosesində bir dəfə iştirak edir, öz cinsi formasını daşıyır və ilk dəyərini yaradılan məhsulun üzərinə keçirir. Tədavül sferasında yerləşən dövriyyə vəsaitlərinə satış üçün hazır olan məhsullar, alıcıların və sifarişçilərin ünvanına göndərilmiş lakin dəyəri ödənilməmiş mallar daxildir.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixdə təsdiq etmiş olduğu «Müəssisə və təşkilatların hesab planına» əsasən istehsal ehtiyatları yəni dövriyyə istehsal fondları 10 №-li «Materiallar» 11 №-li «Cavan və kökəldilməkdə olan cavan heyvanlar», 13 №-li «Azqiymətli və tezköhnələn əşyalar»,

20 №-li «Əsas istehsalat» və s. sintetik hesablarda uçota alınır. Dövriyyə istehsal fondlarını uçota alan hesablar əsasən hesab planının 2-ci yəni, «Istehsal ehtiyatları» bölməsində cəmlənmişdir.

Bu bölmənin hesabları müəssisəyə məxsus emal, təkrar emal, yaxud istehsalatda istifadə edilməsi və ya təsərrüfat ehtiyacları üçün nəzərdə tutulan əmək əşyalarının müəyyən edilmiş qaydaya müvafiq olaraq azqiymətli və tezköhnələn əşyalar kimi dövriyyədəki vəsaitlərin tərkibinə daxil edilən əmək vəsaitlərinin mövcudluğu və hərəkəti, habelə onların tədarükü ilə əlaqədar əməliyyatlar haqqında məlumatları ümumiləşdirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Məsuliyyətli mühafizəyə qəbul edilmiş material qiymətliləri 002№-li «Məsuliyyətli mühafizəyə qəbul edilmiş mal-material qiymətlilər» balansarxası hesabında uçota alınır.

Müəssisənin istehsal ehtiyatlarının tərkibində materiallar ən yüksək xüsusi çəkiyə malikdir. Elə bu baxımdan da biz dövriyyə istehsal fondlarının uçotunu materialların uçotundan başlamağı məqsəduyğun hesab edirik.

10 №-li «Materiallar» hesabı müəssisəyə məxsus olan xammal, material, yanacaq, ehtiyat hissələri, tara və başqa sərvətlərin mövcudluğu və hərəkəti haqqında məlumatları ümumiləşdirmək üçün istifadə olunur.

Müəssisəyə həqiqi daxil olmuş materialların mədaxili 10 №-li «Materiallar» hesabının debetində, 15 №-li «Materialların tədarükü və əldə edilməsi» hesabının kreditində əks etdirilir.

Ayın axırına yolda qalan, yaxud malsatanın anbarından daşınılmayan materialların da (həmin dəyərliləri anbara daxil etmədən) dəyəri ayın axırında 15 №-li «Materialların tədarükü və əldə edilməsi» və 10 №-li «Materiallar» hesablarında əks etdirilir. Növbəti ayın əvvəlində bu məbləğlər «storno» edilərək 15 №-li «Materialların tədarükü və əldə edilməsi» hesabında müəyyən edilmiş qalıq ayın axırında 16 №-li «Materialların dəyərində olan kənarlaşmalar» hesabının debetinə silinir. Ayın axırında yolda qalan, yaxud malsatanın anbarından daşınılmayan materialların dəyərinə dair ayın sonunda 10 №-li «Materiallar» və 15 №-li Materialların tədarükü və əldə edilməsi» hesabları üzrə yazılış aparılmaya da bilər.

Bu zaman müəssisəyə həqiqi daxil olan materialların uçotu qiymətləri üzrə dəyəri ilə həmin materialların əldə edilməsinin (tədarükünün) faktiki maya dəyəri arasındakı fərq 16 №-li «Materialların dəyərində olan kənarlaşmalar» hesabının debetinə silinir. 15 №-li «Materialların tədarükü və əldə edilməsi» hesabı üzrə qalıq ayın axırına material qiymətlilərinin yolda olmasını göstərir.

İkinci halda bu və ya digər qiymətlilərin mədaxili haradan daxil olmasından, onların tədarükü və müəssisəyə daşınması xərclərinin xarakterindən asılı olaraq 10№-li «Materiallar» hesabının debetində, 60 №-li «Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar», 20 №-li «Əsas istehsalat», 23 №-li «Köməkçi istehsalatlar», 71 №-li «Təhtəlhesab şəxslərlə hesablaşmalar», 76 №-li «Müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar» və s. hesabların kreditində əks etdirilir. Bu zaman materiallar, malsatanlardan onların daxil olma vaxtından (hesablaşma sənədlərinin alınmasından əvvəl və ya sonra) asılı olmayaraq mədaxil edilir.

Ayın axırına yolda qalmış, yaxud malsatanın anbarından daşınılmamış dəyəri ödənilməmiş materiallar ayın axırında 10 №-li «Materiallar» hesabının debetində və 60 №-li «Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar» hesabının kreditində (bu qiymətliləri anbara mədaxil etmədən) əks etdirilir. Növbəti ayın əvvəlində bu məbləğlər «storno» edilərək debitor borcu kimi 60 №-li «Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar» hesabında saxlanılır.

Istehsalat və təsərrüfat məqsədləri üçün həqiqətən istifadə olunan materiallar 10 №-li «Materiallar» hesabının kreditinə, istehsala məsrəflərin uçotunu aparmaq üçün nəzərdə tutulan və digər müvafiq hesabların debetinə silinir. Materialların kənara satışı 48№-li «Sair aktivlərin satışı» hesabının debetinə və 10 №-li «Materiallar» hesabının kreditində əks etdirilir. Eyni zamanda bu materiallara görə malalanlardan müəssisəyə 62 №-li «Alıcılar və sifarişçilərlə hesablaşmalar» hesabının debetinə və 48 №-li «Sair aktivlərin satışı» hesabının kreditinə yazılış edilir.

10 №-li «Materiallar» hesabı üzrə analitik uçot materialların adları (növu, çeşidi, ölçüsü və s.) və saxlanma yerləri üzrə aparılır. 11 №-li «Böyüdülməkdə və kökəldilməkdə olan heyvanlar» hesabı müəssisəyə məxsus cavan heyvanların,

otlaqda və kökəldilməkdə olan yaşlı heyvanların, quşların, dovşanların, vəhşi heyvanların, arı ailələrinin, satılmaq üçün əsas sürüdən çıxdaş olunan yaşlı heyvanların (kökəldilməyə qoyulmadan), satılmaq üçün əhalidən qəbul olunan heyvanların mövcudluğu və hərəkəti haqqında məlumatların ümumiləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu heyvanların böyüdülməsi yaxud kökəldilməsi ilə əlaqədar xərclərin uçotu 20 №-li «Əsas istehsalat», yaxud 29 №-li «Xidmətedici istehsalat və təsərrüfatlar» hesabında aparılır.

Digər müəssisə və şəxslərdən heyvanların alınması 11 №-li «Böyüdülməkdə və kökəldilməkdə olan heyvanlar» hesabının debetinə və 15 №-li «Materialların tədarükü və əldə edilməsi», yaxud 60 №-li «Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar» hesabının (malsatanlar tərəfindən sənədləşdirilmiş məbləğdə) və başqa müvafiq hesabların (daşınıb gətirilməsi və buna bənzər sair xərclər məbləğində) kreditdə əks etdirilir.

Cavan heyvanlar əsas sürüyə keçirilərkən onların dəyəri 11 №-li «Böyüdülməkdə və kökəldilməkdə olan heyvanlar» hesabından silinərək, 08 №-li «Kapital qoyuluşları» hesabının debetinə yazılır. Burada yazılan məbləğ eyni zamanda 01 №-li «Əsas vəsaitlər» hesabının debetinə və 08 №-li «Kapital qoyuluşları» hesabının kreditinə yazılmaqla uçotda əks etdirilir. 11 №-li «Böyüdülməkdə və kökəldilməkdə olan heyvanlar» hesabında uçota alınan heyvanların kənara verilməsi (o cümlədən, əsas sürüdən çıxdaş olunaraq tədarük müəssisələrinə təhvil verilən heyvanlar) 11 №-li «Böyüdülməkdə və kökəldilməkdə olan heyvanlar» hesabının kreditində və 46 №-li «Məhsul (iş, xidmət) satışı» hesabının kreditinə və 62 №-li «Alıcılar və sifarişçilərlə hesablaşmalar» hesabının debetinə yazılır.

11 №-li «Böyüdülməkdə və kökəldilməkdə olan heyvanlar» hesabı üzrə analitik uçot heyvanların böyüdülməsi və kökəldilməsinə məsrəflərin uçotu üçün müəyyən edilmiş heyvanların saxlanılma yerləri, növləri, yaş qrupları, cinsi və s. üzrə aparılır. 12 №-li «Azqiyətli və tezköhnələn əşyalar» hesabı müəssisəyə məxsus müəyyən olunmuş qaydaya müvafiq dövriyyədəki vəsaitlərin tərkibinə daxil edilən azqiyətli və tezköhnələn əşyaların, təsərrüfat inventarlarının, ümumi və xüsusi

təyinatlı alət və ləvazimatların və digər əmək vasitələrinin mövcudluğu və hərəkəti haqqında məlumatları ümumiləşdirmək üçün nəzərdə tutulur. Bu hesabda müəssisənin istismarında olan müvəqqəti tikintilər, ləvazimatlar və qurğuların da uçotu aparıla bilər. Azqiymətli və tezköhnələn əşyaların uçotu 12 №-li «Azqiymətli və tezköhnələn əşyalar» hesabında onların əldə edilməsinin faktiki maya dəyəri yaxud uçot qiyməti ilə aparılır. Müvəqqəti tikintilər qurğular və ləvazimatlar bu hesabda onların inşasının faktiki maya dəyəri ilə uçota alınır.

Azqiymətli və tezköhnələn əşyalar 12 №-li «Azqiymətli və tezköhnələn əşyalar» hesabında ilk dəyərlə uçota alınır. Azqiymətli və tezköhnələn əşyaların köhnəlməsinin uçotu 13 №-li «Azqiymətli və tezköhnələn əşyaların köhnəlməsi» hesabında aparılır. Azqiymətli tezköhnələn əşyalar anbardan istismara verildikdə onların vahidinin yaxud dəstinin dəyərinin 50 %-i miqdarında köhnəlmə hesablanmaqla, qalan 50 % isə istismar müddətində yararsız olub, silindikcə xərclərə aid edilir. Dövriyyə vəsaitlərinin mühüm bir hissəsini də müəssisənin kassasında və valyuta hesablarında olan pul vəsaitləri təşkil edir. Məlum olduğu kimi müəssisə və təşkilatlar hüquqi bir şəxs kimi özlərinin istehsal təsərrüfat fəaliyyətlərini həyata keçirmək üçün daima bu və ya digər müəssisə və təşkilatlarla aparır. Hesablaşmalar zamanı müəssisə-debitor borcları əmələ gəlir ki, bunlar da hesablaşmalarda olan vəsaitlər adlanırlar. Dövriyyə vəsaitlərinin uçotunun qarşısında duran əsas vəzifələr aşağıdakılardır:

- Maddi qiymətlilərin hərəkəti üzrə bütün əməliyyatların vaxtında və düzgün sənədləşdirilməsi;
- Saxlanılma yerləri və emal müəssisələrində maddi qiymətlərin qorunub saxlanılması üzərində nəzarət; onların tədarükü üzrə olan xərclərin uçota alınması və aşkara çıxarılması; sərf edilmiş və qalıq materialın saxlanılma yerləri və eləcə də balans maddələri üzrə faktiki maya dəyərinin hesablanması;
- Müəyyən edilmiş ehtiyat normaları üzərində mütəmadi nəzarət, istifadə olunmayan və yaxud artıq materialın aşkara çıxarılması və onların satışı üzərində mütəmadi nəzarət;

- Malsatan təşkilatlarla hesablaşmaların vaxtında həyata keçirilməsi, yolda olan materiallar və sənədləşmiş, lakin alınmış materiallar üzərində nəzarət.
- Pul vəsaitlərinin hərəkətinin, hesablaşma əməliyyatlarının veksellə aparılan sazişlərin sənədlərlə düzgün rəsmiləşdirilməsinin və qanuniliyinin yoxlanılması;
- Bütün növ ödənişlər və daxilolmalar üzrə hesablaşmaların vaxtında həyata keçirilməsi, debitor və kreditor borclarının, hesablaşmalarda və xarici valyutada olan vəsaitlərin aşkara çıxarılması üzərində nəzarət;
- Pul vəsaitlərinin və hesablaşmaların inventarizasiyasının nəticələrinin vaxtında aşkara çıxarılması, debitor və kreditorlarla və eləcə də alınmış ssudalar üzrə bankla hesablaşmaların gecikdirilməsi üzərində nəzarət.
- Kassadakı pul vəsaitinin və qiymətli kağızların mühafizəsinin təmin olunması və müəssisənin zəruri ehtiyaclarının ödənilməsi üçün nağd pul dövriyyəsinin tənzimlənməsi üzərində nəzarət;
- Maliyyə investisiyasının mənbəyi kimi müəssisənin sərbəst pul vəsaiti qoyuluşunun daha səmərəli imkanlarının axtarılıb tapılması və istifadə olunması üzərində nəzarət.
- Kassada, hesablaşma və bankdakı digər hesablarda olan pul vəsaitinin mövcudluğu və mühafizə üzərində nəzarət etmək;
- Ayrılmış limitlər, fondlar və smetalara müvafiq olaraq, pul vəsaitlərinin öz təyinatına istifadə olunmasının müəyyən edilmiş qaydalarına riayət etmək;
- Həm qeyri-nağd köçürmələr, həm də nağd pulla aparılan bütün hesablaşmaları həyata keçirmək;
- Pul vəsaitlərinin və hesablaşma əməliyyatlarının mövcudluğunu və hərəkətini uçot registrlərində vaxtında əks etdirmək;
- Müəyyən edilmiş vaxtda pul vəsaitlərinin və hesablaşmaların vəziyyətinin inventarizasiyasını aparmaq, vaxtı keçmiş debitor və kreditor borclarının baş verə bilməsinin qarşısını almaq üçün səmərəli tədbirlər görmək;
- Hesablaşma - ödəniş qaydalarına riayət olunması, material dəyərliləri və xidmətlərin vaxtlı-vaxtında köçürülməsi üzərində nəzarət etmək.

Müəssisənin fəaliyyət prosesi tsiklik xarakter daşıyır. Bir tsikl ərzində zəruri resursların cəlb edilməsi, onların istehsal prosesində birləşdirilməsi, məhsul istehsalı, istehsal edilən məhsulun realizasiyası və son maliyyə nəticələrinin əldə edilməsi baş verir. O da məlumdur ki, müəssisənin idarə edilməsinin ümumi funksiyalarının yönəldildiyi iriləşdirilmiş və nisbətən müstəqil iqtisadi obyektlər pul resursları, əmək resursları və istehsal vasitələridir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bütövlükdə müəssisənin, onun sahibinin və işçilərinin maliyyə müvəffəqiyyəti maliyyə resurslarının əsas dövriyyə vəsaitlərinə, habelə iş qüvvəsinin stimullaşdırılması vasitələrinə nə dərəcədə səmərəli və məqsəduyğun transformasiyasından asılı olur. İdarəetmənin bütün səviyyələrində maliyyə resurslarının rolu bu və ya digər dərəcədə vacibdir, lakin müəssisənin inkişaf strategiyası planında bunlar xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər.

II FƏSİL. DÖVRIYYƏ KAPİTALININ MALİYYƏLƏŞMƏ MƏNBƏLƏRİNİN FORMALAŞMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

2.1. Müasir şəraitdə müəssisələrin dövriyyə kapitalının planlaşdırılması xüsusiyyətləri və formalaşması problemləri

Maliyyə - təsərrüfat subyektlərinin (müəssisə və təşkilatların) və dövlətin pul fondlarının yaradılması və bunların təkrar istehsal, stimullaşdırma və cəmiyyətin sosial ehtiyaclarının ödənilməsi üçün istifadə edilməsi prosesində meydana çıxan pul münasibətlərinin məcmusunu əks etdirir.

Maliyyə münasibətlərinin ümumi məcmusunda bir-biri ilə sıx qarşılıqlı bağlı üç iri sahə: təsərrüfat subyektlərinin (müəssisə, birlik, təşkilat və idarələrin) maliyyəsi, sığorta və dövlət maliyyəsi fərqləndirilir. Subyektlərin fəaliyyət xarakterindən asılı olaraq bu sahələrin hər birinin daxilində müxtəlif həlqələri ayırmaq olar. Hər bir həlqə öz vəzifələrini yerinə yetirir, maliyyə aparatının özünəməxsus təşkilati strukturuna malik olur, lakin məcmu halda onlar ölkənin maliyyə sistemini əmələ gətirirlər.

Maliyyə sisteminin hər bir həlqəsi də, öz növbəsində, subyektlərin sahə mənsubiyyətindən, mülkiyyət formasından, fəaliyyət xarakterindən və başqa amillərdən asılı olaraq ayrı-ayrı hissələrə bölünür. Maliyyə sisteminin qeyd edilən sahə və həlqələri arasındakı əlaqələrin mahiyyəti onların fəaliyyətinin qarşılıqlı (birgə) maliyyə təminatından ibarətdir ki, bu da vergilər, yığımlar, ayırmalar, rüsümlər, cərimələr, təxsisatlar və s. formalarda ifadə olunur. Bu qarşılıqlı əlaqələrin bünövrəsində təsərrüfat subyektlərinin maliyyəsi, daha dəqiq desək, təkrar istehsal

məsrəflərinin maliyyə təminatı dayanır. Belə maliyyə təminatı üç formada həyata keçirilir: özünümaliyyələşdirmə, kreditləşdirmə, dövlət maliyyələşdirilməsi. Maliyyə təminatının qeyd olunan bu formaları arasında nisbətlərin optimallaşdırılması dövlət tərəfindən, müvafiq maliyyə siyasətinin tətbiqi yolu ilə təmin edilir.

Müəssisənin fəaliyyət prosesi tsiklik xarakter daşıyır. Bir tsikl ərzində zəruri resursların cəlb edilməsi, onların istehsal prosesində birləşdirilməsi, məhsul istehsalı, istehsal edilən məhsulun realizasiyası və son maliyyə nəticələrinin əldə edilməsi baş verir. O da məlumdur ki, müəssisənin idarə edilməsinin ümumi funksiyalarının yönəldildiyi iriləşdirilmiş və nisbətən müstəqil iqtisadi obyektlər pul resursları (daha dəqiq desək maliyyə resursları), əmək resursları və istehsal vasitələridir (əmək alətləri və predmetləri). Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bütövlükdə müəssisənin, onun sahibinin və işçilərinin maliyyə müvəffəqiyyəti maliyyə resurslarının əsas dövrüyyə vəsaitlərinə, habelə iş qüvvəsinin stimullaşdırılması vasitələrinə nə dərəcədə səmərəli və məqsədəuyğun transformasiyasından (çevrilməsindən) asılı olur. İdarəetmənin bütün səviyyələrində (strateji, taktiki, operativ) maliyyə resurslarının rolu bu və ya digər dərəcədə vacibdir, lakin müəssisənin inkişaf strategiyası planında bunlar xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər. Müəssisənin maliyyəsi aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

- müəssisənin istehsal potensialının formalaşdırılması və artırılması, onun optimal strukturunun təmin edilməsi;
- cari maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təmin edilməsi;
- sosial siyasətin həyata keçirilməsində və əhalinin rifah halının yüksəldilməsində təsərrüfat subyektinin iştirakının təmin edilməsi.

İndiki şəraitdə növlərinə və miqyaslarına, təşkilati-hüquqi formalarına, fəaliyyət şərtləri və ölçülərinə görə müəssisələrin real differensiyası onların idarə edilməsinin müxtəlif təşkilati strukturlarının formalaşmasına səbəb olur. Müəssisənin idarə edilməsinin bu və ya başqa təşkilati strukturuna uyğun olaraq, idarəedilmənin maliyyə-iqtisad bloku - kiçik bir şöbədə tutmuş, idarə, şöbə, büro, qrup və s. bu kimi struktur bölmələrindən ibarət mürəkkəb kompleksə qədər - çox müxtəlif

formalarda təşkil olunur. Bununla belə, strukturundan asılı olmayaraq, bütün hallarda müəssisənin maliyyə xidmətinin başlıca funksiyaları aşağıdakılardır:

a) ümumi maliyyə təhlili və planlaşdırılması;

b) müəssisənin maliyyə resursları ilə təmin edilməsi (başqa sözlə, vəsait mənbələrinin idarə edilməsi);

v) maliyyə resurslarının bölgüsü (müəssisənin investisiya siyasəti və maliyyə aktivlərinin idarə edilməsi).

Birinci funksiya çərçivəsində müəssisənin maliyyə xidməti aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir:

- müəssisənin aktivlərinin və bunların maliyyələşdirilməsi mənbələrinin ümumi şəkildə qiymətləndirilməsi;

- müəssisənin əldə olunmuş iqtisadi potensialının saxlanması və onun fəaliyyətinin genişləndirilməsi üçün zəruri olan resursların tərkibinin və həcmələrinin qiymətləndirilməsi;

- əlavə maliyyələşdirmə mənbələrinin ümumi şəkildə qiymətləndirilməsi;

- maliyyə resurslarının vəziyyətinə və səmərəli istifadəsinə nəzarət sisteminin qiymətləndirilməsi.

İkinci funksiya çərçivəsində müəssisələrin maliyyə xidməti aşağıdakı məsələlərin dəqiq qiymətləndirilməsini həyata keçirirlər:

- tələb olunan maliyyə resurslarının həcmi;

- həmin maliyyə resurslarının əldə edilməsi formaları (uzunmüddətli yaxud qısamüddətli kredit, nağd vəsaitlər);

- resursların əldə oluna bilmə dərəcəsi və verilməsi müddətləri (maliyyə resurslarının əldə oluna bilmə dərəcəsi müqavilə şərtləri ilə müəyyən edilə bilər; maliyyə resursları zəruri həcmdə və lazım zaman anında alınmalıdır);

- konkret resurs növlərinin əldə olunmasının qiyməti (faiz dərəcələri, bu və ya başqa vəsait mənbəyinin verilməsinin sair formal və qeyri-formal şərtləri);

- bu və ya digər vəsait mənbəyi ilə əlaqədar riskin dərəcəsi (məsələn, vəsait mənbəyi kimi, müddətli bank ssudalarına nisbətən, mülkiyyətçinin öz kapitalından istifadənin riski daha azdır).

Müəssisənin maliyyə xidmətinin üçüncü funksiyası investisiya xarakterli uzunmüddətli və qısamüddətli qərarların təhlilini və qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Bu zaman təhlil olunan və qiymətləndirilən məsələlər aşağıdakılardır:

- maliyyə resurslarının digər növ (material, əmək, pul) resurslara transformasiyasının optimallığı;
- əsas fondlara qoyuluşların (əsaslı tikintinin) məqsədəuyğunluğu və səmərəliliyi, bunların tərkibi və quruluşu;
- dövriyyə vəsaitlərinin optimallığı;
- maliyyə qoyuluşlarının effektivliyi.

Müəssisə maliyyəsinin təşkilindən danışırkən qeyd etmək vacibdir ki, bazar iqtisadiyyatının normal fəaliyyət göstərməsi üçün müəssisə və təşkilatların, habelə digər təsərrüfat subyektlərinin maliyyə intizamına ciddi şəkildə əməl etmələri tələb olunur. Bunun üçün dörd sadə qaydanın yerinə yetirilməsi təmin edilməlidir; a) alıcılar bağlanmış sazişlərə əməl edirlər və aldıkları əmtəələrin dəyərini ödəyirlər; b) borcalanlar kredit müqavilələrinin tələblərini pozmururlar və öz borclarını ödəyirlər; v) vergiödəyiciləri vergiləri ödəyirlər; q) müəssisə və şirkətlər öz məsrəflərini əldə etdikləri gəlirlər hesabına ödəyirlər.

Dövlət tərəfindən səmərəli tənzimlənən bazar iqtisadiyyatı şəraitində birinci üç qaydaya əməl edilməsi sahəsində hüquqi öhdəliklər mövcud olur. Dördüncü qaydada əməl edilməsinə isə müəssisələri bazar iqtisadiyyatının öz təbiəti məcbur edir. Uzun müddət ziyanla işləyən müəssisələr (firmalar, şirkətlər) əvvəl-axır müflisləşir və iflasa uğrayırlar. Buna görə də müəssisə və şirkətlər öz vəsaitlərindən (xüsusi və cəlb edilmiş) daha səmərəli istifadə etməli, onların xərclənməsi istiqamətlərini düzgün müəyyənləşdirməli, əldə etdikləri gəlirlər hesabına həm bütün cari xərclərini ödəməli və öhdəliklərini yerinə yetirməli, həm də perspektiv inkişafı təmin edəcək vəsaitlər (yığım və ehtiyat fondları) toplamalıdır.

Dövriyyə kapitalının formalaşması mənbələri təsərrüfatda vəsaitlərin dövr sürətinə və resurslardan düzgün istifadəyə aktiv təsir göstərir. Müəssisədə dövriyyə vəsaiti xüsusi resurslar, borc və sair mənbələr hesabına təşkil olunur.

Müəssisələrdə dövriyyə kapitalının təşkili mənbələrində əsas yeri xüsusi vəsaitlər tutur.

Əsas və dövriyyə kapitalından ibarət olan Nizamnamə Kapitalı müəssisə ilk dəfə təşkil olunan zaman formalaşır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin təsərrüfatçılığının təşkilatı-hüquqi formalarından (dövlət, xüsusi, səhmdar cəmiyyəti və s.) asılı olaraq nizamnamə kapitalının təşkili mənbələri müəyyən edilir. Nizamnamə kapitalının təşkili mənbələrinə daxildir: səhmdar kapitalı; pay haqları; büdcə vəsaiti və s.

Lakin müəssisə fəaliyyət göstərdikcə, nizamnamə kapitalının tamamlanması prosesi baş verir. Müəssisədə istehsal şərtlərinin dəyişməsi nəticəsində xüsusi dövriyyə vəsaitinin həcmi arta və ya azala bilər. İstehsal planının genişlənməsi dövriyyə vəsaitinə olan tələbatın artmasını zəruri edir. Belə olan halda dövriyyə vəsaitinin tamamlanması mənbəyini mənfəət, möhkəm passivlər və s. təşkil edir.

Müəssisənin dövriyyəsində daim yerləşən, lakin ona məxsus olmayan vəsaitlərdə var ki, onlara «möhkəm passivlər» daxildir. Müəssisə həmin vəsaitlərdən qanun əsasında istifadə edə bilər. Möhkəm passivlər minimum səviyyədə müəssisənin dövriyyəsində yerləşirlər və müəssisə ancaq müəyyən vaxt ərzində həmin müvəqqəti sərbəst maliyyə resurslarından istifadə etmək hüququna malik olur.

Möhkəm passivlərə daxildir:

- əmək haqqı üzrə minimum borc;
- büdcədən kənar fondlara ayırmalar üzrə minimum borc;
- gələcək ödəmələr və xərclər üçün nəzərdə tutulmuş ehtiyatlar üzrə minimum borclar;
- sifarişçilərin avansları üzrə borclar;
- büdcəyə minimum keçici borclar;
- istehlak fondunun keçicim qalıqları;

Dövriyyə vəsaitinin təşkili mənbəyi kimi möhkəm passivlərin ancaq artan hissəsi (ilin sonuna və əvvəlinə olan səviyyə arasındakı fərq kimi) çıxış edir.

Müəssisələrin dövriyyəsində qısa müddətli kredit də yerləşir. Kredit – müəssisənin dövriyyə vəsaitinə olan ümumi tələbatının azalmasında və vəsaitlərdən

səmərəli istifadənin stimullaşdırılmasında böyük rol oynayır. Borc vəsaiti hesabına müəssisənin əlavə vəsaitə olan müvəqqəti tələbatı ödənilir. Kredit – xammal və materialların mövsümi ehtiyatlarına, xüsusi dövriyyə vəsaitinin çatışmamazlığının müvəqqəti tamamlanmasına, hesablaşmaların aparılmasına və s. məqsədlərə verilir.

Dövriyyə vəsaitinin təşkili mənbələrində kreditor borcları da müəyyən xüsusi çəkiyə malikdir. Kreditor borcları müəssisənin dövriyyəsinə plandan kənar cəlb olunmuş vəsaitlərdir. Kreditor borcları əsas etibarilə satıcıların vəsaitindən ibarətdir. Ümumiyyətlə, kreditor borcu başqa müəssisə və təşkilatların vəsaiti kimi başa düşülür. Kreditor borcu özü də ayrılır:

- normal kreditor borcları;
- qeyri- normal kreditor borcları;

Hər hansı müəssisənin fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi mənbələrini xüsusi və cəlb edilmiş (borc) vəsaitlər təşkil edir. Müəssisələr müxtəlif mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formalarda olduqlarından, onların xüsusi vəsaitlərinin yaranma mənbələri də xeyli dərəcədə fərqlənir. Müəssisələrin xüsusi vəsaitləri, adətən, üç əsas mənbədən formalaşır:

- Mülkiyyətçi tərəfindən verilən kapital - onun əsas hissəsini təşkil edən nizamnamə kapitalı (səhmlərin satışından gələn vəsaitlər, mülkiyyətçi və təsisçilərin pay vəsaitləri);
- Hüquqi və fiziki şəxslərin sair vəsaitləri (məqsədli maliyyələşdirmə, ianələr, xeyriyyə vəsaitləri və s.);
- Müəssisənin yaratdığı ehtiyatlar (ehtiyat kapitalı, əlavə kapital və yığılmış mənfəət).

Cəlb edilmiş vəsaitlərin əsas mənbələri isə aşağıdakılardır:

- a) bank kreditləri;
- b) borc vəsaitləri;
- v) istiqrazların və başqa qiymətli kağızların satışından daxil olan vəsaitlər;
- q) kreditor borcları.

Hər bir müəssisənin fəaliyyətinin başlıca maliyyələşdirmə mənbəyi onun xüsusi vəsaitləri hesab olunur. Xüsusi vəsaitlərin ilkin mənbəyi isə müəssisənin nizamnamə

kapitalıdır (yaxud fondudur). Nizamnamə kapitalı müəssisənin fəaliyyətini təşkil və təmin etmək üçün mülkiyyətçilər (təsisçilər) tərəfindən verilən vəsaitlərin məbləğini əks etdirir. "Nizamnamə kapitalı" kateqoriyasının məzmunu isə müəssisələrin təşkilati-hüquqi formasından vsılı olaraq dəyişir:

- dövlət müəssisəsi üçün - müəssisənin tam təsərrüfat hesabı şəraitində fəaliyyət göstərməsi üçün dövlətin ona ayırdığı əmlakın dəyər ifadəsi;

- məhdud məsuliyyətli müəssisə üçün - mülkiyyətçilərin paylarının məbləği;

- səhər çəmiyyəti üçün - birgə fəaliyyəti təşkil etmək üçün iştirakçılar tərəfindən verilən əmlakın dəyər qiyməti;

- icarə müəssisəsi üçün - müəssisə işçilər üçün tam təsərrüfat fəaliyyətini təşkil etmək üçün mülkiyyətçi tərəfindən müəssisəyə ayrılmış əmlakın dəyər qiyməti.

Müəssisə yaradılan zaman onun nizamnamə kapitalına (fonduna) qoyulan pul vəsaitləri maddi və qeyri-maddi aktivlər şəklində ola bilər. Aktivlər pay şəklində nizamnamə kapitalına (fonduna) verildikdə onlar üzərində əmlak hüququ təsərrüfat subyektinə, yəni müəssisəyə keçir, başqa sözlə, həmin payı verən investorlar bunlar üzərində əmlak hüquqlarını itirirlər. Müəssisə ləğv edildikdə, yaxud iştirakçı ortaqlığın yaxud cəmiyyətin tərkibindən çıxdıqda, o, müəssisənin qalıq əmlakının yalnız onun payına uyğun kompensasiya hissəsinə iddia edə bilər, əvvəl qoyduğu vəsaitləri həmin formada və tam şəkildə tələb edə bilməz. Nizamnamə kapitalı (fondu) hüquqi baxımından müəssisənin investorlar qarşısında öhdəlik (məsuliyyət) həddini əks etdirir.

Nizamnamə kapitalının (fondunun) həcmi (yaxud məbləği) müəssisə dövlət qeydiyyatına alınarkən elan olunur. Onun həcmnin artırılması (azaldılması) yalnız qanunvericiliklə müəyyən olunmuş və təsis sənədlərində (əsasən Nizamnamədə) göstərilmiş qaydalarda həyata keçirilir.

Mənfəət dinamik inkişaf edən hər bir müəssisənin başlıca vəsait mənbəyi hesab olunur. Büdcəyə vergiləri və digər ödənişləri keçirdikdən sonra xalis mənfəət müəssisənin sərəncamında qalır. Mənfəətin istifadə olunması (bölüşdürülməsi) qaydaları müəssisənin Nizamnaməsində göstərilməlidir. Mənfəətin müəyyən hissəsi payçılar arasında bölüşdürülə, dividend kimi səhmdarlara verilə, yaxud başqa

formada mülkiyyətçi tərəfindən götürülə bilər. Xüsusi vəsait mənbəyi kimi mənfəətin yalnız bölüşdürülməyən hissəsi, mənfəət hesabına yaradılmış fondlar və ehtiyatlar hesab olunur. Mənfəət - müəssisənin ehtiyat fondunun yaradılmasının başlıca mənbəyidir. Ehtiyat fondunun vəsaiti gözlənilməz itkiləri və təsərrüfat fəaliyyətinin mümkün zərərlərini ödəmək üçün yaradılır, yəni təbiəti etibarilə sığorta xarakteri daşıyır. Müəssisənin xüsusi vəsait mənbəyi kimi əlavə kapital, bir qayda olaraq, əsas vəsaitlərin və digər material qiymətlilərin (maddi vəsaitlərin) yenidən qiymətləndirilməsi nəticəsində əmələ gəlir. Onun istehlak məqsədlərinə istifadəsi normativ sənədlərlə qadağan edilir. Bazar münasibətləri və müəssisələrin tam sərbəstliyi şəraitində sənaye istehsalının maliyyəsinin təşkili, hər şeydən əvvəl, müəssisənin maliyyə siyasətinin işlənilib hazırlanmasını nəzərdə tutur. Maliyyə siyasətinin işlənilib hazırlanmasında məqsəd müəssisənin maliyyəsinin idarə edilməsini elə səmərəli sisteminin qurulmasıdır ki, qarşıda duran strateji və taktiki vəzifələrin yerinə yetirilməsinə istiqamətlənmiş olsun. Müəssisənin maliyyə siyasətinin işlənilib hazırlanmasında bir sıra funksional struktur bölmələri (plan-iqtisadi, maliyyə, mühasibatlıq və başqaları) iştirak edirlər.

Müəssisənin maliyyə siyasətinin işlənilməsinin strateji vəzifələri aşağıdakılar hesab olunur:

- müəssisənin mənfəətinin (gəlirinin) maksimallaşdırılması;
- müəssisənin kapitalının (vəsaitlərinin) strukturunun optimallaşdırılması və onun maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi;
- mülkiyyətçilər (təsisçilər, payçılar), investorlar və kreditorlar üçün müəssisənin maliyyə-iqtisadi vəziyyətinin "şəffaflığına" nail olunması;
- müəssisənin investisiya üçün cazibədarlığının təmin edilməsi;
- müəssisənin idarə edilməsinin səmərəli mexanizminin qurulması;
- maliyyə vəsaitlərinin cəlb olunmasının bazar mexanizmlərindən istifadə edilməsi.

Müəssisənin maliyyə siyasətinin işlənilməsinin əsas istiqamətlərinə:

- a) müəssisənin maliyyə-iqtisadi vəziyyətinin təhlili;
- b) uçot və vergi siyasətinin işlənilməsi;

- c) müəssisənin kredit siyasətinin işlənməsi;
- d) dövrüyyə vəsaitlərinin idarə edilməsi;
- e) istehsal xərclərinin idarə edilməsi, o cümlədən amortizasiya siyasətinin seçilməsi;

q) mənfəətin bölgüsü və istifadəsi (yaxud dividend) siyasətinin seçilməsi aiddir.

Müəssisənin iqtisadi potensialını iki baxımdan - həm müəssisənin əmlak, həm də onun maliyyə vəziyyəti mövqeyindən xarakterizə etmək olar. Təsərrüfat fəaliyyətinin bu hər iki tərəfi sıx qarşılıqlı əlaqəlidir - əmlakın qeyri-səmərəli strukturu, onun keyfiyyətsiz tərkibi müəssisənin maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə gətirib çıxarır və əksinə. Buna görə müəssisənin maliyyə siyasətinin işlənməsinə onun maliyyə-iqtisadi vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsiindən başlanılır. Belə təhlil və qiymətləndirmə isə müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyətini əks etdirən bir sıra göstəricilərin köməyi ilə həyata keçirilir.

Müəssisənin əmlak vəziyyətinin qiymətləndirilməsinin bəzi əsas göstəriciləri bunlardır: müəssisənin sərəncamında olan əsas vəsaitlərin məbləği; əsas vəsaitlərin aktiv hissəsinin payı; köhnəlmə (aşınma) əmsalı; yeniləşmə əmsalı; sıradan çıxma əmsalı və s.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin sabitliyi maliyyə resurslarının aktivlərə (əsas və dövrüyyə vəsaitlərinə) məqsəduyğun və düzgün qoyuluşundan əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Aktivlər isə təbiəti etibarlı ilə dinamikdir, yəni müəssisənin fəaliyyət prosesində həm aktivlərin miqdarı (həcmi), həm də onların strukturu daimi dəyişikliklərə məruz qalır.

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti həm qısamüddətli, həm də uzunmüddətli perspektiv baxımdan qiymətləndirilir.

Qısamüddətli perspektiv baxımdan maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirmə meyarı - müəssisənin likvidliyi və ödəniş (tədiyə) qabiliyyətliliyidir, yəni qısamüddətli öhdəliklər üzrə hesablaşmaları vaxtında və tam həcməldə həyata keçirmək imkanlarıdır.

Hər-hansı aktivin likvidliyi dedikdə onun pul vəsaitlərinə transformasiya (dəyişilmə) qabiliyyəti başa düşülür, likvidlik dərəcəsi isə belə transformasiyanın

həyata keçirilə bilməsi müddəti ilə müəyyən olunur. Belə dövr nə qədər qısa olarsa, həmin aktivin likvidlik dərəcəsi bir o qədər yüksək olar. Xarakteri etibarilə pul vəsaitləri və onun əvəzedicilərinin (qiymətli kağızlar) likvidlik dərəcəsi daha yüksəkdir.

Uzunmüddətli perspektiv baxımından müəssisənin maliyyə vəziyyəti vəsaitlərin mənbələrinin strukturu, müəssisənin kənar investordan və kreditorlardan asılılıq dərəcəsi və s. ilə xarakterizə olunur. Müəssisənin xüsusi və cəlb edilmiş vəsaitləri arasındakı nisbət üçün qəbul olunmuş vahid normativ yoxdur. Lakin belə bir geniş yayılmış fikir var ki, müəssisənin xüsusi vəsaitlərinin payı kifayət qədər yüksən 60 faizdən çox olmalıdır.

Vəsaitlərin dövriyyəsi baxımından istənilən müəssisənin fəaliyyəti özündə dövriyyə vəsaitlərinin bir növünün digərinə fasiləsiz transformasiyası prosesini əks etdirir. Bunu belə göstərmək də olar:

.... PV → XM → BI → HM → HV → PV → ... →

Burada, PV - pul vəsaitləri;

XM - ambarda olan xammal və materiallar;

BI - bitməmiş istehsal;

HM - hazır məhsul;

HV - hesablaşmalarda olan vəsaitlər.

Deməli, müəssisənin cari təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyinin əməliyyat tsiklinin uzunluğuna əsasən qiymətləndirmək olar. Əməliyyat tsiklinin uzunluğu isə müxtəlif növ aktivlərdə olan vəsaitlərin dövretmə sürətindən asılıdır. Dövriyyə sürətinin artması onlardan istifadə səmərəliliyinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Buna görə də müəssisənin maliyyə siyasətinin işlənməsində və maliyyə planlaşdırılmasında dövriyyə vəsaitlərinin idarə edilməsi mühüm rol oynayır.

Dövriyyə vəsaitlərinin idarə edilməsində məqsəd müəssisənin uzunmüddətli istehsal və səmərəli maliyyə fəaliyyətinin təmin etmək üçün kifayət edəcək cari aktivlərin həcm və strukturunu, onların örtülməsi mənbələrini və aralarındakı nisbətləri müəyyənləşdirməkdir. Məsələnin bu cür qoyuluşu strateji xarakter daşıyır. Cari fəaliyyət baxımından müəssisənin mühüm təsərrüfat-maliyyə xarakteristikası

onun likvidliyidir, yəni qısamüddəli kreditor borclarını vaxtlı-vaxtında ödəmək qabiliyyətidir. Kreditorlar qarşısında öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin gecikdirilməsi təsərrüfat əlaqələrinin qırılmasına və bundan doğan bir sıra mənfi nəticələrə (istehsal xərclərinin artması, istehsal prosesində dövrü olaraq fasilələrin yaranması və s.) gətirib çıxarır.

Dövriyyə vəsaitlərinin səviyyəsi ilə müəssisənin mənfəəti arasında da müəyyən asılılıq var. Dövriyyə vəsaitlərinin səviyyəsi zəruri normadan az olduqda müəssisənin işində tez-tez fasilələr yaranır ki, nəticədə mənfəətin həcmi də azalır. Dövriyyə vəsaitlərinin səviyyəsinin normativdən yüksək olması vəsaitlərin müəyyən qisminin fəaliyyətsiz qalmasına, xərclərin artmasına və beləliklə də, mənfəətin azalmasına gətirib çıxarır. Buna görə də dövriyyə vəsaitləri elə optimal səviyyədə (normada) saxlanılmalıdır ki, müəssisənin vəsaitlərindən səmərəli istifadə olunsun və ən yüksək mənfəət əldə edilsin.

Müəssisənin maliyyə xidməti cari aktivlərin (yəni dövriyyə vəsaiti ünsürlərinin) maliyyələşdirilməsi müddətlərinin növbəliliyini daimi nəzarətdə saxlamalı, belə maliyyələşdirmənin mövcud üsullarından daha səmərəlisinin seçilməsini təmin etməlidir. Bu isə müəssisənin kredit siyasətinin işlənilməsini, xüsusi və cəlb edilmiş vəsaitlərin düzgün əlaqələndirilməsini zəruri edir.

Maliyyə xidməti müəssisənin cari və perspektiv fəaliyyətinə uyğun olaraq borc vəsaitlərinə yaranacaq ehtiyacı dəqiq hesablamalı, kredit təşkilatını (bankın) və kreditləşdirmə formasını (verilmə formasından və müddətindən, ödəniş formasından, faiz dərəcəsi və s. asılı olaraq) düzgün seçilməlidir.

Dövriyyə vəsaitlərinin müvəqqəti çatışmamazlığını aradan qaldırmaq üçün adətən qısamüddətli kreditləşdirmədən istifadə olunur. Qısamüddətli kreditləşdirmənin əsas üsulları isə kommərsiya krediti və bank kreditidir.

Kommərsiya krediti uzunmüddətli təsərrüfat əlaqələrinə malik müəssisələrin bir-birinə məhsul (material, yarıfabrikat, hissə və qovşaqlar və s.) göndərməsi və onun haqqının ödənilməsi müddətinin uzadılması ilə yaranır. Yəni bu zaman qarşılıqlı razılaşma (müqavilə) əsasında istehsal müəssisəsi satın aldığı xammal və materialların, yarımfabrikatların və s. haqqının ödənilməsini bir qədər gecikdirir.

Bunun ən geniş yayılmış forması kreditor borclarıdır. Bu zaman məhsul göndərən müəssisənin vəsaitləri müvəqqəti olaraq məhsul alan müəssisənin təsərrüfat dövriyyəsində olur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələr arasındakı belə kommersiya kreditləri müxtəlif formalarda - veksəl, alıcının avansı, açıq hesab və s. - rəsmiləşdirilir.

Qısamüddətli kreditləşdirmənin digər üsulu bank kreditidir. Qısamüddətli bank krediti verilmə müddətinə görə bir neçə gündən bir ilə qədər ola bilər. Bank krediti aşağıdakı prinsiplər əsasında verilir: məqsədlilik, müddətlilik, təminatlılıq. Kreditin müddəti onun alınması məqsədindən, daha doğrusu, dövriyyə vəsaitinin hansı ünsürünün, hansı xərclərin maliyyələşdirilməsindən asılı olur.

Müəssisənin maliyyə siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri uçot siyasəti və vergi planlaşdırılmasının təşkilidir. Müəssisələr uçot siyasətini «Mühasibat uçot haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmiş «Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair təlimat, «Müəssisənin uçot siyasəti haqqında Əsasnamə və başqa normativ-hüquqi aktlar əsasında işləyib hazırlayır və həyata keçirirlər.

Vergi planlaşdırılmasının təşkilində məqsəd müəssisənin büdcə ilə qarşılıqlı münasibətlərinin səmərəli, həm də qanunvericiliyin tələblərinə müvafiq qurulmasıdır. Vergi planlaşdırılması işi vergi qanunları (vergi məcəlləsi və s.) əsasında aparılır.

Sənaye müəssisələrinin təsərrüfat fəaliyyətinin gəlirlərindən (mənfəətindən) və ayrı-ayrı fondlarından (məsələn, əməyin ödənilməsi fondundan) büdcəyə və başqa fondlara ödəmələrin (vergi və ayırmaların) məbləğinin çox və ya az hesablanması müəssisənin vəsaitlərinin öz əsas məqsədindən yayındırılmasına gətirib çıxarır.

Hazırda ölkəmizin sənaye müəssisələri dövlət büdcəsinə və büdcə fondlarına aşağıdakı vergi və ayırmaları ödəyirlər:

➤ Əlavə edilən dəyərdən vergi (əlavə dəyər vergisi - ƏDV) -məhsulların, işlərin, xidmətlərin istehsalı prosesində yaranan və onlar satıldıqca reallaşan dəyər

artımını bir hissəsinin büdcəyə alınması formasıdır. Hazırda ƏDV 18 faiz dərəcəsi ilə ödənilir.

➤ Aksiz vergisi - müəyyən qrup kütləvi istehsal mallarının, zinət əşyalarının, habelə xidmətlərin (məsələn, alkoqollu içkilər, tütün məmulatları, neft məhsulları və s.) qiymətlərində daxil edilən və alıcı tərəfindən ödənilən vergidir. Aksiz tutulmalı malların siyahısı və onların aksiz dərəcələri respublika hökumətinin müvafiq qərarları ilə müəyyənləşdirilir.

➤ Mənfəət vergisi - müəssisə və təşkilatların mənfəətindən qanunla müəyyənləşdirilmiş dərəcə ilə hesablanaraq dövlət büdcəsinə köçürülür. Mənfəət vergisinin dərəcəsi 20 faiz müəyyən edilmişdir.

➤ Mədən vergisi - ölkə ərazisindəki yeraltı sərvətlərdən səmərəli istifadə etmək və onlar çıxarılarkən ayrı-ayrı sahələr arasında rentabellik səviyyəsi ilə əlaqədar rəqabət münasibətlərini tənzimləmək məqsədi ilə ödənilir. Mədən vergisini yalnız yerin təkindən faydalı qazıntıların çıxarılması ilə məşğul olan müəssisələr ödəyir. Bu vergiyə cəlb olunan faydalı qazıntı növlərini və vergi dərəcələrini hökumət müəyyən edir.

➤ Əmlak vergisi - müəssisələrin balansında olan əsas vəsaitlərin məbləğindən (dəyərindən) 1 faiz dərəcəsi ilə ödənilir.

➤ Torpaq vergisi - müəssisə və təşkilatların mülkiyyətində və istifadəsində olan torpaqlardan səmərəli istifadəni təmin etmək üçün hər il torpaq vergisi tutulur. Verginin dəyəri torpağın təyinatından, sahəsindən, coğrafi yerləşməsindən və keyfiyyətindən asılı olaraq Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyənləşdirilir.

➤ Dövlət yol fonduna ayırmalar - müəssisə və təşkilatlar avtomobil yollarından istifadəyə görə təhsil (iş, xidmət) satışından əldə etdikləri ümumi gəlirin 0,5 faizi miqdarında, avtonəqliyyat və təkərli texnika vasitələrinin alınması üçün (müvafiq texnikanın satış qiymətinin 2 faizi məbləğində), habelə nəqliyyat vasitələrinin sahibi kimi yoldan istifadəyə görə (mühərrikinin gücündən asılı olaraq) Dövlət Yol Fonduna müəyyən haqq ödəyirlər.

➤ Xarici iqtisadi fəaliyyətdən vergilər - müəssisə və təşkilatların idxal-ixrac əməliyyatları həyata keçirməsinə görə büdcəyə ödədiyi kömrük vergi və rüsumlarıdır.

➤ Məcburi dövlət sosial sığorta haqqı - sənaye müəssisələri məcburi dövlət sosial sığorta haqqını hesablanmış əməyin ödənişi fondunun 33 faizi miqdarında Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna ödəyirlər.

➤ Dövlət məşğulluq fonduna məcburi və məqsədli ayırmalar - mülkiyyət təsərrüfatçılıq formasından asılı olmayaraq təsərrüfat hesablı bütün sənaye müəssisələri əməyin ödənilməsinə yönəldilmiş vəsaitin qanunla müəyyən edilmiş miqdarda (hazırda 2 faiz) Dövlət məşğulluq fonduna aylıq ayırmalar etməli və bu məsrəfləri məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinə aid etməlidirlər.

➤ Əlilləri Sosial Müdafiə Fonuna məcburi və məqsədli ayırmalar - sənaye müəssisə və təşkilatları əlillər Sosial Müdafiə Fonduna qanunda müəyyən edilmiş məbləğdə məcburi ayırmalar etməlidirlər.

Əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, müəssisənin işçilərindən tutulan gəlir vergisi də əmək haqqı və maaşlar verildiyi zaman hesablanaraq müəssisə tərəfindən büdcəyə köçürülür. Buna görə də maliyyə planlaşdırılmasında bu vergi üzrə də büdcə ilə qarşılıqlı münasibətlər nəzərə alınır. Müəssisənin büdcəyə və fondlara bütün ödənişlərin qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada (aylıq, rüblük və ya illik) icra edilir. Müəssisənin maliyyə siyasətinin formalaşmasında, maliyyə planlaşdırılmasında xərclərin idarə edilməsi və amortizasiya siyasətinin seçilməsi mühüm rol oynayır. Müəssisənin maliyyə xidmətləri dövrü olaraq istehsal xərclərin quruluşunu və dinamikasını təhlil (üfiqi və şaquli) etməli, müxtəlif kənarlaşmaların səbəblərini öyrənməlidir. Xərclərin müxtəlif istiqamətlərdə (məsələn, daimi-sabit xərclər, dəyişən xərclər kimi və s.) qruplaşdırılaraq təhlili istehsaldaxili ehtiyatların aşkarlanması baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda sənaye müəssisələrində əsas fondlara amortizasiya hesablanmasının açıq metodundan istifadə olunur. Bu metod müəssisələrə əsas fondların qrupları daxilində differensial amortizasiya normalarının tətbiqinə imkan verir. Buna görə də müəssisənin gələcək inkişafı və səmərəli fəaliyyəti üçün düzgün amortizasiya siyasətinin seçilməsinin, vəsaitlərin amortizasiya fondunda yığılmasının və onlardan səmərəli istifadənin təmin edilməsinin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Maliyyə xidməti, qanun çərçivəsində, elə amortizasiya siyasəti müəyyənləşdirməlidir ki, müəssisənin əsas

fondlarının aktiv ünsürlərinin mütəmadi olaraq modernləşdirilməsi və yeniləşdirilməsi üçün vəsait mənbəyi formalaşsın. Başqa sözlə, əsas fondların alınmasına avans edilmiş vəsaitdən maksimum səmərəli istifadə təmin olunmalıdır.

Müəssisələrdə təsərrüfat fəaliyyətinə aid maliyyə nəticələrinin başlıca ümumiləşdirilmiş göstəricisi mənfəətdir. Mənfəət həm də, artıq yuxarıda qeyd etdiyi kimi, müəssisənin xüsusi vəsaitlərinin formalaşmasının, onun gələcək inkişafının başlıca mənbəyidir. Buna görə də maliyyənin planlaşdırılmasının ən mühüm məsələlərindən biri də mənfəətin bölgüsü siyasətinin (yaxud dividend siyasətinin) işlənilməsidir.

Büdcə vergiləri və digər ödənişləri verdikdən sonra xalis mənfəət müəssisənin sərəncamına keçir. Müəssisə həmin mənfəətdən öz Nizamnaməsinə uyğun istifadə edir. Mənfəətin bölgüsü siyasəti işlənərkən məsələnin iki tərəfi diqqət mərkəzində saxlanılır: bir tərəfdən, dividendlərin (səhmlərə görə mənfəət payı, yaxud təsis payına uyğun mənfəət payı və s.) verilməsi mülkiyyətçilərin maraqlarını müdafiə etməlidir. Yüksək dividendlər müəssisəni investorlar üçün cazibədar edir; digər tərəfdən isə, dividendlərin maksimumlaşdırılması, yaxud mənfəətin daha çox hissəsinin mülkiyyətçilər arasında bölgüsü istehsalın inkişafına yönəldilən (təkrar investisiya olunur) mənfəət payının azalmasına gətirib çıxarır ki, bu da müəssisənin gələcək inkişafına problemlər yaradır. Buna görə də mənfəətin bölgüsü siyasəti bu iki məsələnin optimal əlaqələndirilməsi əsasında qurulur.

Mənfəətin mülkiyyətçilər arasında bölünməyən və müəssisənin sərəncamında qalan hissəsi hesabına müxtəlif fondlar (ehtiyat, yığım və s.) yaradılır. Həmin fondlardan istehsalın modernləşdirilməsi, yenidən qurulması və genişləndirilməsi işləri maliyyələşdirilir. Qeyd olunan bütün bu istiqamətlər müəyyənləşdirildikdən sonra müəssisənin maliyyə xidməti cariv ə perspektiv maliyyə planlaşdırılması işini həyata keçirir. Müəssisənin sabit fəaliyyəti və inkişafı üçün maliyyə planlaşdırılması işi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bazar münasibətləri və müəssisələrin tam təsərrüfat sərbəstliyi şəraitində müəssisələrin maliyyə planlaşdırılması sistemi, adətən, aşağıdakılardan ibarət olur:

- müəssisənin struktur bölmələrinin fəaliyyətinin büdcə planlaşdırılması sistemi;

- müəssisənin fəaliyyətinin yekun (kompleks) büdcə planlaşdırılması sistemi.

Müəssisənin struktur bölmələrinin fəaliyyətinin büdcə planlaşdırılması sistemi aşağıdakı funksional büdcələrin yaradılmasını nəzərdə tutur: əməyin ödənilməsi büdcəsi; material məsrəfləri büdcəsi; enerji istehlakı büdcəsi; amortizasiya büdcəsi (fondu); kreditlərin ödənilməsi büdcə; vergi büdcəsi; sair xərclər büdcəsi. Müəssisənin fəaliyyətinin yekun (kompleks) büdcə planlaşdırılması sisteminin tərkib elementləri aşağıdakılardır:

- ilkin proqnoz məlumatları;
- istehsal proqramması;
- mənfəət və zərərlər balansı;
- müəssisənin balansı;
- pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat.

Büdcənin gəlirlər hissəsi xərclər hissəsindən çox olduqda mənfəət, xərclər hissəsi gəlirlərdən çox olduqda isə büdcə kəsiri (yəni borc) yaranır.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisənin illik, rüblük və aylıq yekun büdcələri tərtib olunur. Bu iş müəssisənin plan-iqtisad şöbəsi tərəfindən, maliyyə xidmətlərinin iştirakı ilə yerinə yetirilir.

Müəssisələrin öz öhdəlikləri üzrə digər müəssisələrlə hesablaşmaları, bir qayda olaraq, bank idarələri vasitəsilə nağdsız qaydada aparılır. Bununla yanaşı, müəssisələrlə, vətəndaşlarla (işçilərlə, alıcılarla və s.) nağd pula hesablaşmalar da həyata keçirilir (əmək haqqı və başqa ödənişlərin verilməsi).

Nağdsız (nəqd olmayan) hesablaşmalar dedikdə kağız və metal puldan, habelə barterdən (məhsulun başqa məhsulla ödənilməsi) istifadə etmədən, hesablaşma sənədləri vasitəsilə həyata keçirilən ödəmələr başa düşülür. Nağdsız hesablaşmalar zaman ödəniş tapşırıqlarından, çeklərdən, akkreditivlərdən, ödəniş-tələbnamə tapşırıqlarından istifadə edilməsinə yol verilir. Müəssisələrlə alıcı və satıcılar arasında hesablaşma formaları müqavilə ilə (sazişlə, başqa razılaşmalarla) müəyyən olunur. Müəssisə pul vəsaitlərini saxlamaq və bütün növ hesablaşmaları, kredit və kassa əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün istənilən bankda hesablaşma və digər hesablar açma bilər. Banklar daxil olan vəsaitləri bu hesablara mədaxil edir, həmin

vəsaitlərin müəssisənin hesabından başqa hesablara köçürülməsi, habelə digər əməliyyatların aparılması haqqında müəssisələrin sərəncamını yerinə yetirirlər. Qanunvericiliklə xüsusi qaydalar nəzərdə tutulduğu hallar istisna olmaqla, qalan bütün hallarda müəssisələrin hesablarından bütün ödənişlər müəssisə rəhbərinin müəyyən etdiyi ardıcılıqla həyata keçirilir.

2.2. Müəssisədə dövriyyə kapitalının maliyyələşmə mənbələrinin tədqiqi

Dövriyyə vəsaiti müəssisədə istehsal və satış proseslərində iştirak edir. Dövriyyə vəsaitinə əmtəə-mal qiymətləri, debitor borcları, hesablaşmalarda olan vəsaitlər, pul vəsaiti və s. daxildir.

Dövriyyə vəsaiti istehsal dövriyyə fondları ilə tədavül dövriyyə fondlarına avans edilmiş pul vəsaitinin məcmusundan ibarətdir.

Istehsal dövriyyə fondları ancaq bir istehsal tsiklində iştirak edir, istehsal prosesində istehlak etdikcə dəyərini itirir, öz dəyərini bütünlükdə hazır məhsula keçirir və özlərinin ilkin formasını dəyişir, yəni natural formadan dəyər formasına keçirirlər. Bütün bu proseslər bir istehsal tsiklində baş verir.

Dövriyyə vəsaitinə daxil olan bütün elementlərin məcmusu, onun tərkibi ni təşkil edir. Dövriyyə vəsaitinin quruluşu isə dövriyyə vəsaitinin ümumi məbləğində ayrı-ayrı elementlərin xüsusi çəkisini göstərir.

Dövriyyə vəsaitini bir sıra amillərə görə aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

- təkrar istehsal prosesindəki yeri və roluna görə dövriyyə fondları;
- planlaşmasına görə dövriyyə vəsaiti;
- təşkili mənbələrinə görə dövriyyə vəsaiti.

Təkrar istehsaldakı yeri və roluna görə dövriyyə fondları istehsal və tədavül sferalarındakı dövriyyə fondlarına ayrılırlar. Istehsal sferasındakı dövriyyə fondları istehsal dövriyyə fondları, tədavül sferasındakı dövriyyə fondları isə tədavül fondları adlanır.

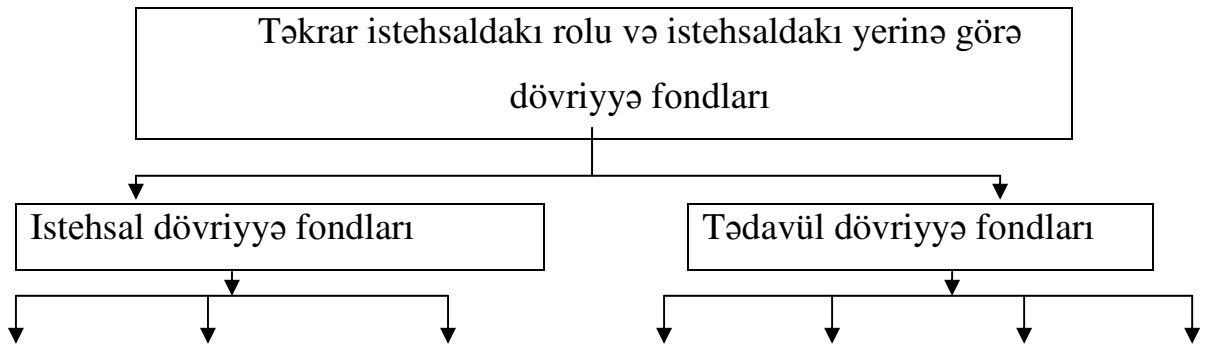
Normalaşan dövriyyə vəsaitinə daxildir: istehsal ehtiyatları, bitməmiş istehsal, gələcək dövrün xərcləri və hazır məhsula qoyulan vəsaitlər. Lakin normalaşmayan dövriyyə vəsaiti üzrə normativ müəyyən edilmir və onların həcmi operativ qaydada

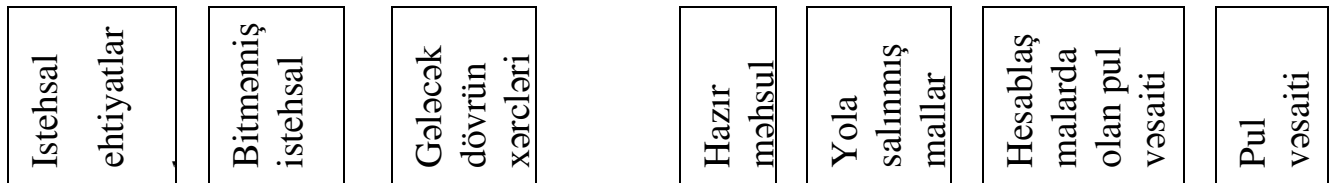
nizamlaşdırılır. Belə vəsaitlərə daxildir: bankda hesablaşma hesabında və kassada olan pul vəsaitləri; yola salınmış mallar (alıcılar tərəfindən ödənilməyən); debitor borcları və s.

Sxem 2.

Sxem 3.

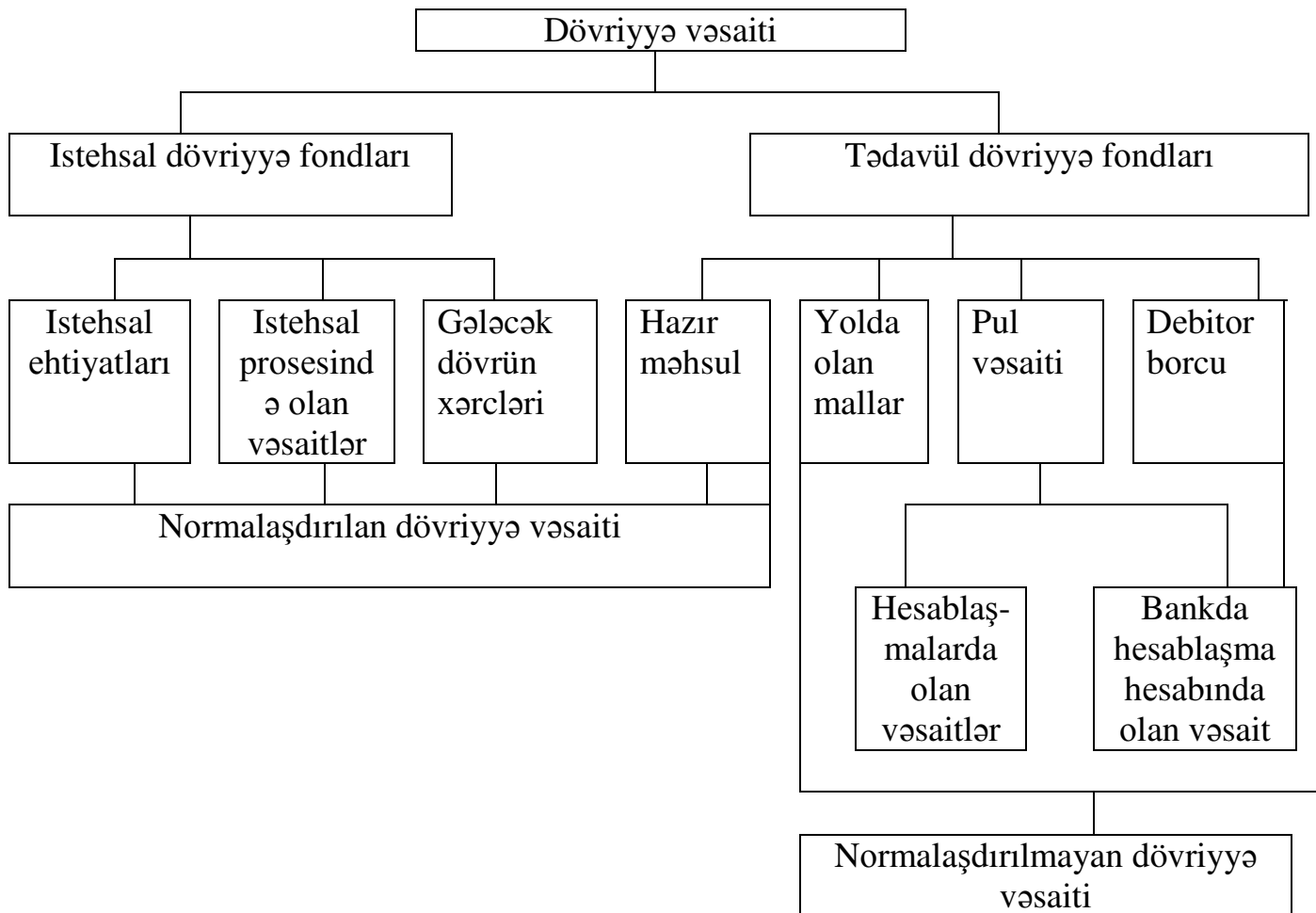

Planlaşma metodlarına görə dövriyyə vəsaiti normalaşan və normalaşmayan vəsaitlərə ayrılır. Normalaşan dövriyyə vəsaiti üzrə ehtiyatların plan norması və normativi müəyyən edilir.

Sxem 4.

Müəssisənin dövriyyə vəsaitinin tərkibi

Təşkili mənbələrinə görə dövriyyə vəsaiti xüsusi və ona bərabər tutulan və borc alınmış vəsaitlərə ayrılır. Xüsusi dövriyyə vəsaiti minimum tələbat həcmində müəyyən edilir, yəni, həmin vəsaitlər müəssisədə istehsal və satış proseslərinin arası kəsilmədən aparılması üçün zəruridir. Müəssisənin dövriyyəsində xüsusi vəsaitlə

yanaşı, cəlb olunmuş və borc alınmış vəsait də olur. Borc alınmış vəsait müəssisənin dövriyyəsində qısa müddətli kreditdən, cəlb olunmuş vəsait isə kreditor borcundan ibarətdir.

Müəssisənin normal istehsal fəaliyyəti üçün dövriyyə kapitalına olan tələbatın düzgün müəyyən edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Sxem 5.

Dövriyyə kapitalının təsnifatı

		Dövriyyə kapitalının təsnifatı							
qruplaşmanın əlamətləri		Dövriyyə vəsaiti							
Funksional təyinatı		Istehsal dövriyyə fondları (istehsal sferası)			tədavül fondları (tədavül sferası)				
Istehsal və tədavüldə rolu		Ehtiyatlar da olan vəsaitlər		istehsal da olan vəsaitlər		hazır məhsul	pul vəsaiti	debitor borcu	
İriləşdirilmiş elementlər		Əmək predmetləri	Əmək vəsaitləri	Bitməmiş məhsul	Gələcək dövrün xərcləri	Anbarda hazır məhsul	Yola salınan mallar	Pul vəsaiti	Debitor borcu
Planlaşma səviyyəsi		normalaşdırılan			normalaşdırılmayan				

Müəssisədə zəruri həcmdə dövriyyə vəsaitinə plan tələbat normalaşma yolu ilə müəyyən edilir.

Hər il təsərrüfatda maliyyə planı tərtib edilən zaman xüsusi dövriyyə vəsaitinə olan tələbat da (normativ) hesablanır. Lakin normativ daimi olmur. Müəssisələrdə dövriyyə vəsaitinin normativi istehsalın həcmindən, təchizatın şərtlərindən, istehsal prosesinin uzunluğundan, istehsalın xarakter və

mürəkkəbliyindən, işin mövsümlüyündən, hesablaşma qaydasından, kassa – hesablaşma xidmətinin təşkilindən, müəssisənin maliyyə imkanlarından və s. asılıdır.

Dövriyyə kapitalının normativi pul ifadəsi ilə müəyyən edilir. Normativ istehsal xərcləri smetası əsasında hesablanılır. Istehsal xərcləri smetasında məhsul buraxılışı üçün lazım olan xammal, material, yanacaq və s. ilə əlaqədar xərclər göstərilir.

Dövriyyə kapitalının normativi xüsusi və ümumi normativlərə ayrılır. Xüsusi normativ dövriyyə vəsaitinin ayrı – ayrı elementlər üzrə hesablanılır. Dövriyyə vəsaitinin ayrı – ayrı elementləri üzrə xüsusi normativlərin məbləğlərinin cəmi ümumi normativi verir. Ümumi normativ müəssisənin dövriyyə vəsaitinə olan ümumi tələbatının həcmi müəyyən edir.

Dövriyyə kapitalının normalaşdırılması bir neçə mərhələni əhatə edir. normalaşmanın ən vacib mərhələsini ehtiyat normasının gün hesabı ilə hesablanması təşkil edir.

Müəssisədə istehsal prosesi qeyri – mövsümü xarakter daşıyarsa, normativ IV rübün istehsal xərcləri smetasına, istehsal mövsümü xarakter daşıyarsa xərclərin həcmi az olan rübün istehsal xərcləri smetasına əsasən hesablanılır.

Norma – əmtəə – mal qiymətlilərinin ehtiyatının həcmi deməkdir. Norma müəssisənin normal işini təmin etməlidir.

Norma - nisbi səviyyəni göstərir, yəni gün və ya faizlə (müəyyən bazaya görə) müəyyən edilir. Norma, material resurslarının ehtiyatının müddətinin uzunluğunu müəyyən edir.

Norma istehsal ehtiyatları, hazır məhsul, gələcək gövrün xərcləri və hazır məhsul üzrə hesablanılır.

Müəssisələrdə gün hesabı ilə ehtiyat norması və bir günlük xərc (əmtəə- mal qiymətlilərinin hər hansı bir növü üzrə) əsasında dövriyyə vəsaitinin normativi (məbləği) müəyyən edilir.

Istehsal ehtiyatlarının normalaşdırılması:

Istehsal ehtiyatlarının ayrı- ayrı növləri üzrə əvvəlcə gün hesabı ilə norma və sonra isə normativ (pul ifadəsi ilə) hesablanılır.

Xammal və materiallar üzrə normativin hesablanması formulası aşağıdakı kimidir:

$$H = X * E$$

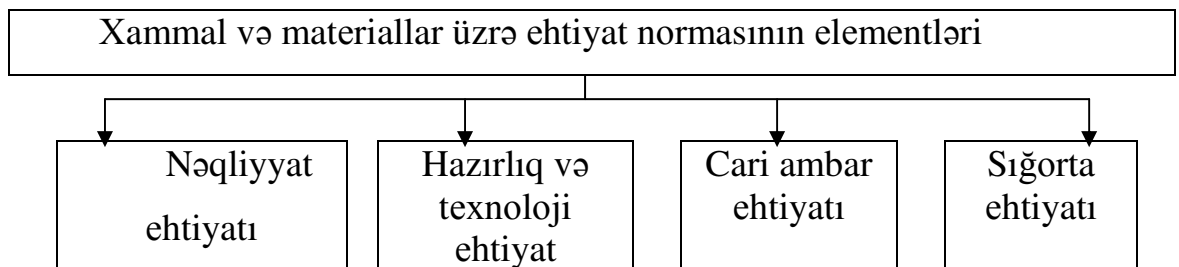
X – xammal və materialın 1 günlük xərci;

E – ehtiyat norması (gün hesabı ilə);

Xammal və materialların bir günlük xərci rüblük xərc məbləğini rübdəki günlərin sayına bölməklə hesablanır.

Xammal və materiallar üzrə ehtiyat normasına aşağıdakılar daxildir:

Sxem 6.

Nəqliyyat ehtiyatının təşkili malların hərəkət vaxtı ilə sənədlərin hərəkət vaxtının bir – birinə uyğun olmaması ilə əlaqədardır. Belə ki, sənədlərin hərəkət vaxtı malların yolda olma vaxtından azdır. Fərq hissə nəqliyyat ehtiyatının həcmi (gün hesabı ilə) təşkil edir.

Əgər müəssisədə xammal və materialın daxil olma vaxtı ilə sənədlərin ödənilmə vaxtı uyğun gələrsə, o zaman nəqliyyat ehtiyatı təşkil edilmir.

Malların qəbulu, boşaldılması, sortlaşdırılması və emalı üçün ehtiyat güclərinin sayı hər bir əməliyyatın xronometrac yolu ilə müəyyən edilir.

Əgər müəssisədə bütün bu əməliyyatlar mexanikləşdirilərsə, o zaman hazırlıq ehtiyatı təşkil edilmir. Tutaq ki, materialların boşaldılması üçün 0,5 gün və emalı üçün isə 0,5 .ün tələb olunur. Demək, müəssisədə hazırlıq ehtiyatı 1 gün olacaq. Texnologici ehtiyat hazırlıq əməliyyatları üçün tələb olunan vaxtdan ibarətdir. Bəzi materialların məsələn, meşə materiallarının qurudulması və s. tələb olunur. Belə əməliyyatlar materiallar istehsala daxil olana qədər aparılmalıdır. Texnologici ehtiyat hər bir müəssisənin konkret iş şəraitindən asılıdır.

Cari anbar ehtiyatı materialların müəssisəyə daxil olma vaxtından asılıdır. Əgər materiallar müəssisəyə tez-tez daxil olarsa, o zaman cari anbar ehtiyatının həcmi də azalacaqdır və əksinə. Cari anbar ehtiyatının həcmi materialların daxil olma intervalının 50%-i həcmində müəyyən edilir.

Cari anbar ehtiyatı materialların daxil olma intervalında müəssisədə istehsal prosesinin arası kəsilmədən davam etməsinə şərait yaradır.

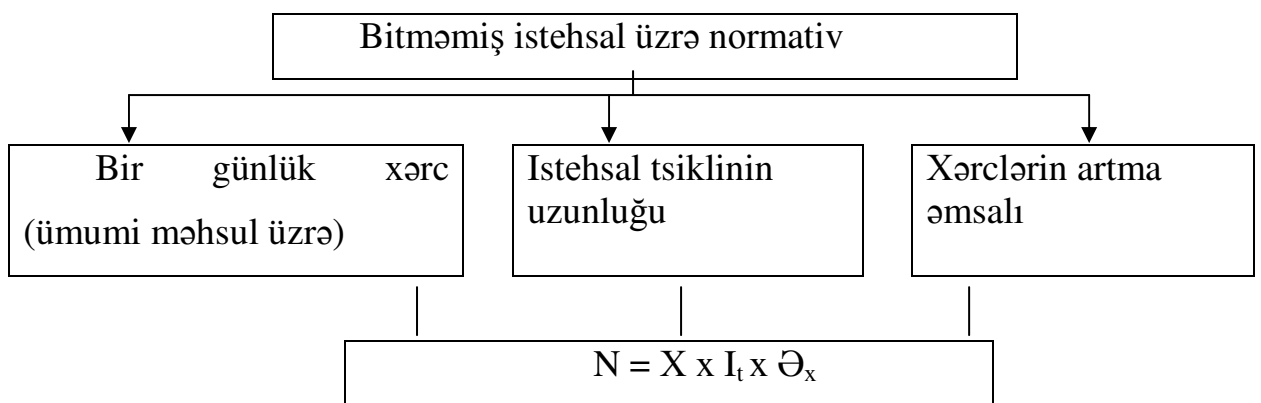
Ehtiyat normasının sonuncu elementini sığorta ehtiyatı təşkil edir. Sığorta ehtiyatı müəssisədə təchizatda hər hansı bir qeyri – normal halara qarşı nəzərdə tutulur. Məs, nəqliyyat təşkilatının pis iş vəziyyəti, mal göndərilməsi üzrə müqavilə şərtlərinin pozulması və s.

Sığorta ehtiyatı cari anbar ehtiyatının 50%-i həcmində təşkil olunur

Müəssisədə istehsal ehtiyatlarının başqa növləri üzrə də normativ hesablanılır. Məsələn, yanacaq, tara, ehtiyat hissələri (onlar köməkçi materiallar qrupuna daxildir) və s. Lakin bu növ vəsaitlər üzrə normativin hesablanması özünəməxsus xüsusiyyətləri var.

Bitməmiş istehsal üzrə ehtiyatın təşkili üçün müəssisənin dövriyyə vəsaitinə olan tələbatı istehsalın ahəngdarlığının təmin edilməsi və istehsal prosesinin bütün mərhələlərində ehtiyatları yaratmaqdan ibarətdir.

Sxem 7.

X – 1 günlük xərc

I_t – istehsal tsiklinin uzunluğu

Θ_x – xərclərin artma əmsalı

1 günlük xərc IV rübdə ümumi məhsul buraxılışı xərclərini rübdəki günlərin (90) sayına bölməklə hesablanır.

Istehsal tsiklinin uzunluğuna (gün hesabı ilə) aşağıdakılar daxildir:

- texnologi ehtiyatı;
- bitməmiş istehsalda nəqliyyat ehtiyatı (detalların iş yerlərində olması);
- dövriyyə ehtiyatı (məmulatın ayrı-ayrı istehsal əməliyyatlarında olması);
- sığorta ehtiyatı;

Xərclərin artma əmsalı bitməmiş istehsalın maya dəyərinin istehsala sərf ediləcək plan xərclərinin ümumi məbləğinə olan nisbəti kimi hesablanır.

Hazır məhsul, istehsal sferasından tədavül sferasına daxil olan mallar deməkdir. Hazır məhsul alıcıya yola salınana qədər müəssisənin anbarında yerləşir. Anbarda olan hazır məhsul minimum (normativ) həcmində olmalıdır.

Hazır məhsul üzrə dövriyyə vəsaitinin norması aşağıdakı amillərdən asılıdır:

- sifariş üzrə uyğun çeşidin seçilməsi və qablaşdırılması üçün vaxt;
- malların partiyalarla yola salınması və vaqonlara yüklənməsi üçün vaxt;
- nəqliyyat vasitəsinin tez- tez verilməsi və tranzit normanın həcmi;
- hesab – ödəmə tələbnaməsinin yazılması və banka verilməsi üçün vaxt.

Hazır məhsul üzrə dövriyyə vəsaitinin normativi:

$$H = X * E$$

X – əmtəlik məhsulun bir günlük buraxılışı (istehsal maya dəyəri ilə)

E – ehtiyat norması (gün hesabı ilə)

Hazır məhsul üzrə norma anbarda olan və alıcılara yola salınan mallar(sənədləri rəsmiləşmədə olan) üçün ayrı müəyyən edilir. Yola salınmış mallar üçün norma hesablaşma formasına və yükün nəqliyyatın hansı növü ilə (dəmiryolu, su yolu, avtomobil nəqliyyatı) yola salınmış mallar üçün normaya hesab sənədlərinin rəsmiləşdirilməsi və banka verilməsi üçün tələb olunan vaxt daxildir. Norma aşağıdakı kimi hesablanır:

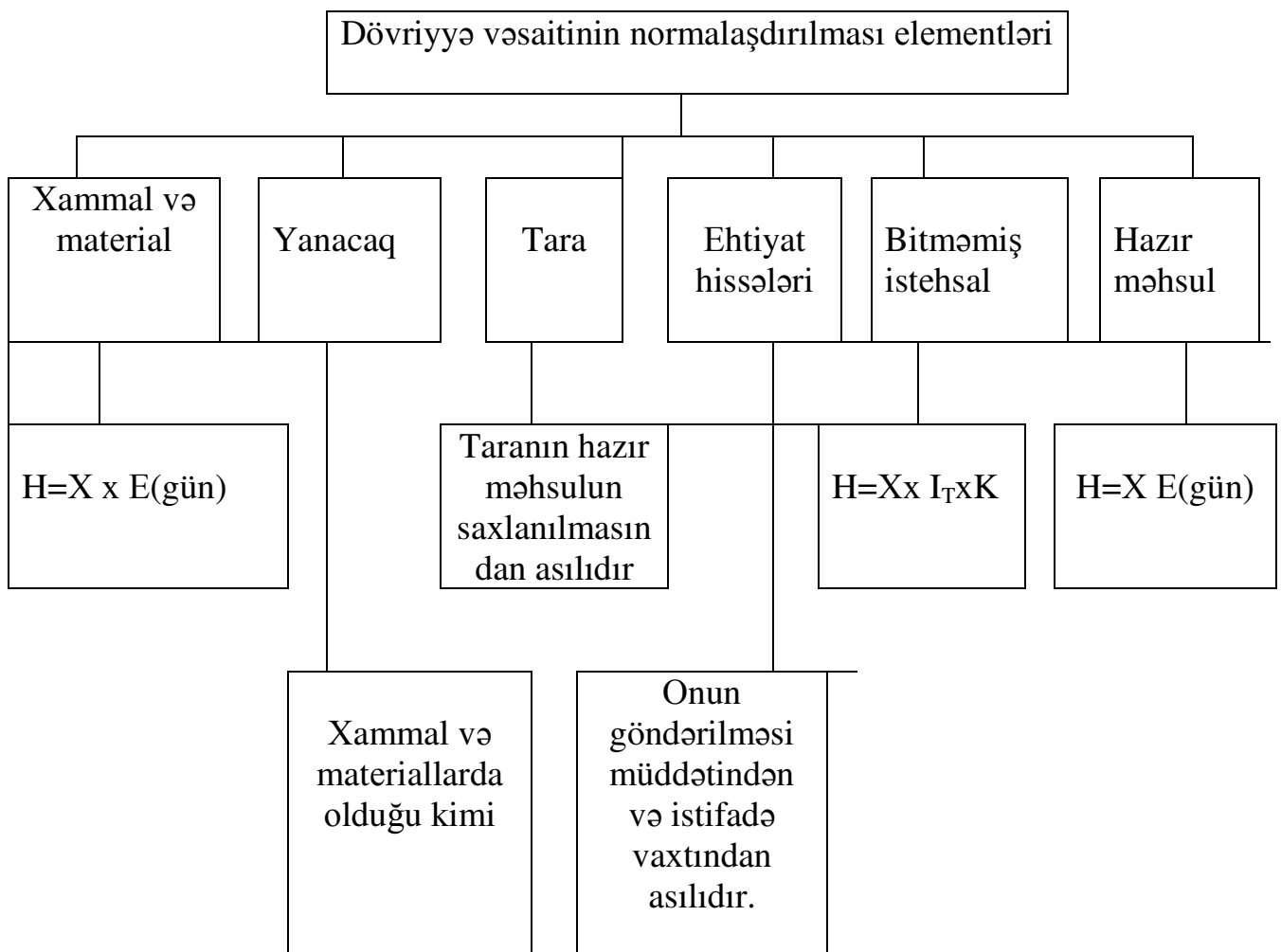
Əsas və dövriyyə kapitalından ibarət olan Nizamnamə Kapitalı müəssisə ilk dəfə təşkil olunan zaman formalaşır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin təsərrüfatçılığının təşkilatı-hüquqi formalarından (dövlət, xüsusi, səhmdar cəmiyyəti

və s.) asılı olaraq nizamnamə kapitalının təşkili mənbələri müəyyən edilir. Nizamnamə kapitalının təşkili mənbələrinə daxildir: səhmdar kapitalı; pay haqları; büdcə vəsaiti və s.

Lakin müəssisə fəaliyyət göstərdikcə, nizamnamə kapitalının tamamlanması prosesi baş verir. Müəssisədə istehsal şərtlərinin dəyişməsi nəticəsində xüsusi dövriyyə vəsaitinin həcmi arta və ya azala bilər. İstehsal planının genişlənməsi dövriyyə vəsaitinə olan tələbatın artmasını zəruri edir. Belə olan halda dövriyyə vəsaitinin tamamlanması mənbəyini mənfəət, möhkəm passivlər və s. təşkil edir.

Sxem 8.

Dövriyyə vəsaitinə olan tələbatın hesablanması qaydası

X – 1 günlük xərc

E – Ehtiyat norması (gün isə)

I_t – İstehsal tsiklinin uzunluğu (gün isə)

K – xərclərin artma əmsalı

Dövriyyə kapitalının formalaşması mənbələri təsərrüfatda vəsaitlərin dövr sürətinə və resurslardan düzgün istifadəyə aktiv təsir göstərir. Müəssisədə dövriyyə vəsaiti xüsusi resurslar, borc və sair mənbələr hesabına təşkil olunur.

Müəssisələrdə dövriyyə kapitalının təşkili mənbələrində əsas yeri xüsusi vəsaitlər tutur. Müəssisənin dövriyyəsində daim yerləşən, lakin ona məxsus olmayan vəsaitlərdə var ki, onlara «məhkəm passivlər» daxildir. Müəssisə həmin vəsaitlərdən qanun əsasında istifadə edə bilər. Məhkəm passivlər minimum səviyyədə müəssisənin dövriyyəsində yerləşirlər və müəssisə ancaq müəyyən vaxt ərzində həmin müvəqqəti sərbəst maliyyə resurslarından istifadə etmək hüququna malik olur.

Məhkəm passivlərə daxildir:

- əmək haqqı üzrə minimum borc;
- büdcədən kənar fondlara ayırmalar üzrə minimum borc;
- gələcək ödəmələr və xərclər üçün nəzərdə tutulmuş ehtiyatlar üzrə minimum borclar;
- sifarişçilərin avansları üzrə borclar;
- büdcəyə minimum keçici borclar;
- istehlak fondunun keçicim qalıqları;
- s.

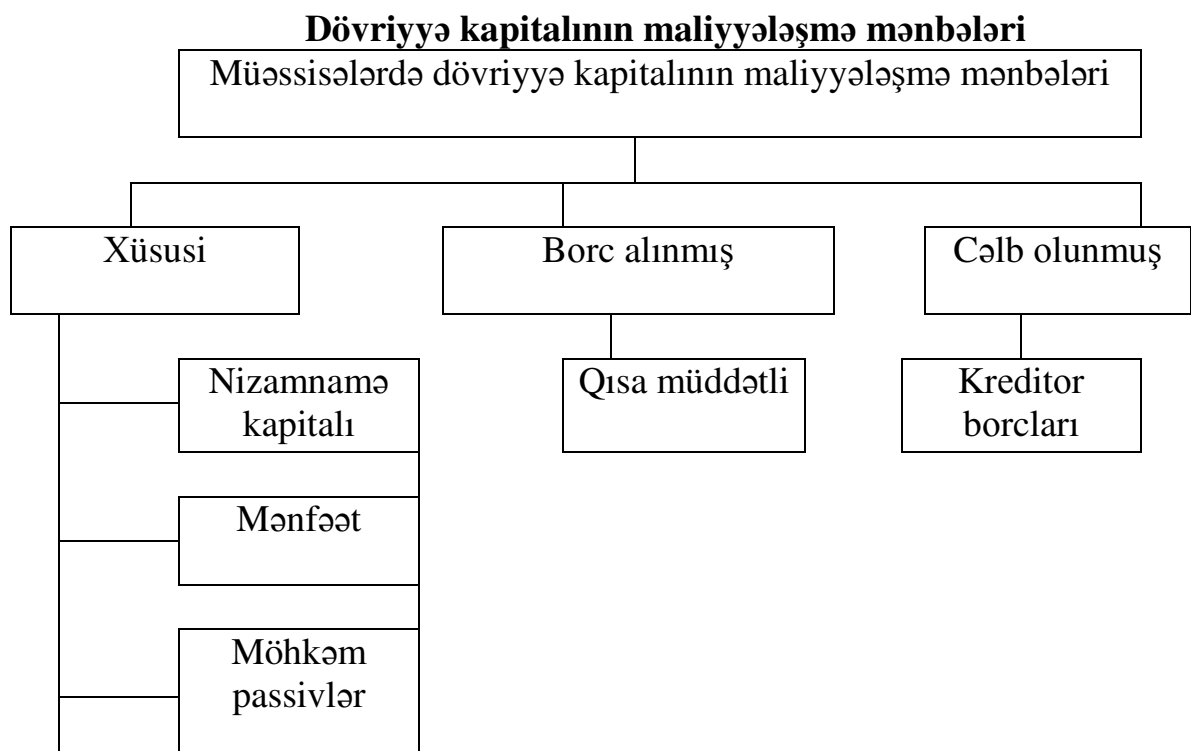
Dövriyyə vəsaitinin təşkili mənbəyi kimi məhkəm passivlərin ancaq artan hissəsi (ilin sonuna və əvvəlinə olan səviyyə arasındakı fərq kimi) çıxış edir.

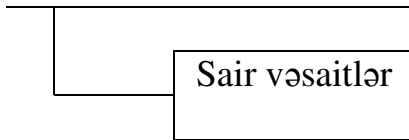
Müəssisələrin dövriyyəsində qısa müddətli kredit də yerləşir. Kredit – müəssisənin dövriyyə vəsaitinə olan ümumi tələbatının azalmasında və vəsaitlərdən səmərəli istifadənin stimullaşdırılmasında böyük rol oynayır. Borc vəsaiti hesabına müəssisənin əlavə vəsaitə olan müvəqqəti tələbatı ödənilir. Kredit – xammal və materialların mövsümi ehtiyatlarına, xüsusi dövriyyə vəsaitinin çatışmamazlığının müvəqqəti tamamlanmasına, hesablaşmaların aparılmasına və s. məqsədlərə verilir.

Dövriyyə vəsaitinin təşkili mənbələrində kreditor borcları da müəyyən xüsusi çəkiyə malikdir. Kreditor borcları müəssisənin dövriyyəsinə plandan kənar cəlb olunmuş vəsaitlərdir. Kreditor borcları əsas etibarilə satıcıların vəsaitindən ibarətdir. Ümumiyyətlə, kreditor borcu başqa müəssisə və təşkilatların vəsaiti kimi başa düşülür. Kreditor borcu özü də ayrılır: normal kreditor borcları və qeyri-normal kreditor borcları. Müəssisələrdə dövriyyə kapitalından istifadə, vaxt amili ilə müəyyən edilir. Dövriyyə kapitalından intensiv istifadə əsas məsələdir. Intensiv istifadəni xarakterizə edən göstərici isə dövriyyə kapitalının dövriyyəsidir. Bu isə, nisbi göstəricidir. Təcrübədə dövriyyə kapitalından səmərəli istifadəni qiymətləndirmək üçün dövriyyə vəsaitinin dövriyyəsinin bir sıra göstəricilərindən istifadə olunur.

Dövriyyə vəsaitinin dövriyyəsi bir tam dövriyyənin uzunluğunu ifadə edir. Bir dövriyyə vəsaitinin pul formasından istehsal ehtiyatlarına çevrilməli və son nəticədə hazır məhsulun satışı və satışdan pul vəsaitinin müəssisənin hesabına daxil olması müddətini nəzərdə tutur. Məhsulun satılması hələ bir dövriyyənin başa çatması demək deyil. Bir dövriyyə satışdan pul gəlirinin müəssisəyə daxil olması ilə başa çatmış hesab olunur.

Sxem 9.

Dövriyyəyə avans edilmiş vəsaitlərin dövriyyəsinin tez başa çatması müəssisə üçün yaxşı nəticədir. Dövriyyənin sürətinin artması dövriyyəyə əlavə vəsait daxil etməməklə az xərclə çox gəlir əldə etməyə imkan verir. Dövriyyənin sürətlənməsi material resurslarına qənaət etməyə, yəni məhsul vahidinə xərcləri ixtisar etməyə imkan yaradır.

Cədvəl 2.1.

Dövriyyə kapitalının dövriyyəsinin mərhələləri

	Birinci	İkinci	Üçüncü
Dövriyyə kapitalının dövriyyəsinin mərhələləri.	Pul (təchizat) P-Ə	Istehsal I-Ə ¹	Mal (satış) Ə ¹ -P ¹
Avans edilmiş dəyərin dəyişilmə formaları	Pul → əmtəə	Əmtəə → Istehsal → əmtəə	Əmtəə → Pul →
Avans edilmiş vəsaitlərin dövriyyəsi	P-UE Tədavül fondları	IE-BM-UM Istehsal dövriyyə fondları	YM-P ¹ Tədavül fondları

IE – istehsal ehtiyatları

B.M – Bitməmiş məhsul

Y.M – yeni məhsul

Dövriyyə kapitalının hərəkətinin klassik formulası:

$P- \text{Ə} \dots \text{Ə} - \text{istehsal} - \dots \text{Ə}^1 - P^1$

Müəssisələrdə dövriyyə vəsaitinin dövriyyəsi ehtiyatlar, xərclər, hesablaşmalar, ayrı-ayrı növ mal, iş, xidmət və s. üzrə müəyyən edilir.

Dövriyyə kapitalının idarə olunmasının qiymətləndirilməsinin əsas amilinin vaxt təşkil etdiyinə görə dövriyyə vəsaitinin dövriyyəsi vaxtla ölçülən bir sıra aşağıdakı göstəricilərlə xarakterizə olunur:

- dövretmə əmsalı;
- dövriyyənin yüklənməsi əmsalı;
- bir dövriyyənin uzunluğu əmsalı.

Dövriyyə kapitalının bir dövriyyəni uzunluğu göstəricisi aşağıdakı formula ilə hesablanır:

$$M = \frac{D_0 * G}{\Theta}$$

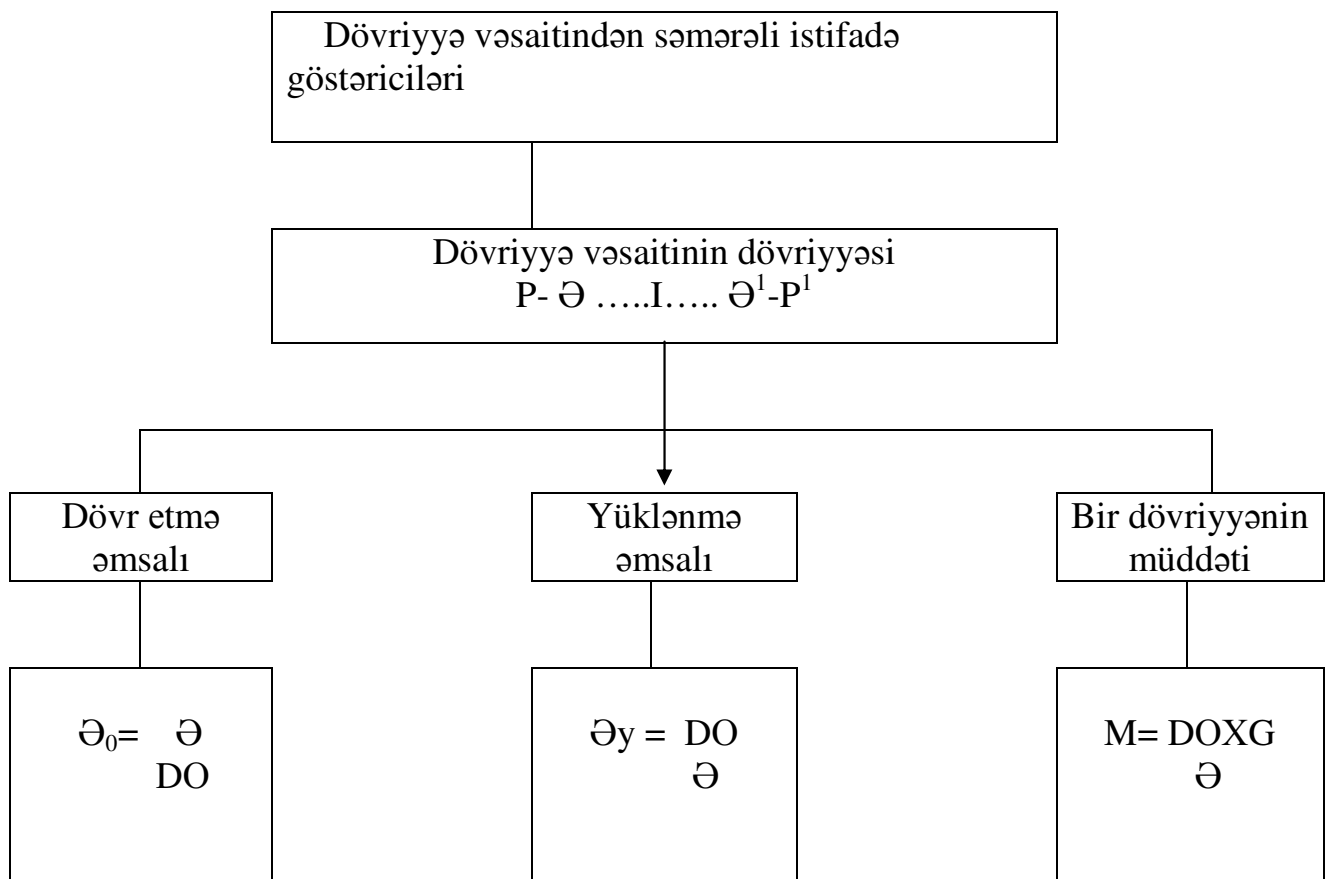
G – dövriyyənin hesablandığı dövrdə günlərin sayı (il, rüb, ay);

Θ – əmtəlik məhsul (maya dəyəri ilə);

D_0 – dövriyyədə iştirak edən dövriyyə vəsaitinin orta qalığı;

Sxem 10.

Dövriyyə kapitalından səmərəli istifadə göstəriciləri

Θ – əmtəlik məhsulun həcmi

D_0 – Dövriyyə vəsaitinin orta qalığı

G – hər hansı bir dövrdə günlərin sayı (30,90,360)

Dövriyyə vəsaitinin dövriyyəsinin sürətlənməsi nəticəsində dövriyyədən vəsaitlərin nisbi və mütləq azad olması baş verir. Mütləq azad olma dövriyyə vəsaitinə olan tələbatın birbaşa azalması deməkdir. Yəni, dövriyyə vəsaitinin həcmi hesabat dövründə planla və ya əvvəlki illə müqayisədə satışın həcmnin əvvəlki həcmdə (və ya artımla) saxlamaqla azaldılması deməkdir. Başqa sözlə, istehsal planı plan tələbatına görə az vəsaitlə yerinə yetirilir.

Lakin dövriyyə vəsaitinin dövriyyəsinin yavaşması isə müəssisə üçün mənfi nəticələrə gətirib çıxarır. Nəticədə dövriyyəyə əlavə vəsaitin cəlb olunması tələb edilir. Nisbi azadolma istehsal planının artması dövriyyə vəsaitinə olan plan tələbatı həcmində yerinə yetirilir, yəni, istehsalın artma tempi dövriyyə vəsaitinin artma tempindən üstün olur.

Istehsal və tədavül sferalarında dövriyyə kapitalının dövr sürəti dövriyyə vəsaitinin quruluşundan, istehsalın xarakterindən, satış və təchizatın şərtlərindən asılıdır.

Müəssəsələrdə dövriyyə kapitalından istifadənin səmərəliliyinin asılı olduğu amilləri 2 qrupa ayırmaq olar:

- xarici amillər;
- daxili amillər;

Xarici amillər müəssisədən asılı olmayan amillərdir. Məs, ölkədə iqtisadi vəziyyət, vergi qanunvericiliyi, kreditin alınma şərtləri, kreditlər üçün faizlər və s.

Lakin müəssisənin öz daxilində dövriyyə vəsaitindən istifadənin səmərəliliyini yüksəltmək üçün ehtiyatlar var. Onlara daxildir: istehsal sferasında istehsal ehtiyatlarının təşkili, normativdən yuxarı ehtiyatların ixtisar olunması, normalaşmanın təkmilləşdirilməsi, satışın təşkili, səmərəli hesablaşma formalarının tətbiqi, ödəmə və müqavilə intizamının gözlənilməsi və s.

III FƏSİL. DÖVRIYYƏ KAPİLALININ MALİYYƏ MƏNBƏLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

3.1. Müəssisələrdə maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi yolları

Müasir şəraitdə müxtəlif mülkiyyət formalı müəssisələrin maliyyə sabitliyi bazar iqtisadiyyatında onların idarə olunmasının vacib şərtlərindən biridir. Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan hər bir təsərrüfat subyektindən dayanıqlı maliyyə təminatı tələb edilir. Bu baxımdan müəssisənin maliyyə vəziyyətinin normal olması fərdlər qarşısında bir vəzifə kimi dürür

Hazırda iqtisadiyyatın və müəssisələrin idarə edilməsinin bazar metoduna keçidlə əlaqədar olaraq və eləcə də yeni texnikanın təsərrüfat fəaliyyətinə tətbiq nəticəsində istehsal – maliyyə fəaliyyətinə təsir edən amillərin sayı və xarakteri dəyişmişdir. Müəssisənin təsərrüfat – maliyyə fəaliyyətini bazar münasibətləri şəraitində düzgün qiymətləndirmək üçün maliyyə göstəricilərinin təhlilindən geniş istifadə edilməlidir. Bu zaman müəssisənin maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilər arasındakı əlaqələr də öyrənilməlidir.

Bu məqsədlə hər bir sahibkar müəyyən kapitala və maliyyə resurslarına malik olmalıdır. Maliyyə resursları əsasən iki mənbə hesabına: xüsusi və borc vəsaitləri hesabına formalaşır. Bu vəsaitlər hesabına kapitalın bütöv dövriyyəsi təmin edilir və son nəticədə maliyyə vəziyyəti müəyyən olunur. Bu proseslərdə əsasən əmək vəsaitləri, işçi qüvvəsi, istehsal, hazır məhsul və satış iştirak edir. Maliyyə baxımından isə bu əsasən iki mühüm mərhələni əhatə edir. Buraya maliyyələşdirmə

və maliyyə nəticələrinin formalaşması, bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi daxildir. Burada əsas məqsəd bir – biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan və bir – birini tamamlayan göstəricilər sistemini, o cümlədən, müəssisələrin maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən cəhətləri hərtərəfli və dərinlən öyrənməkdən ibarətdir.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin dinamik imkanlarını qiymətləndirmək üçün balansın maddələrini likvidlik əlamətləri və müddətli ayrı-ayrı spesifik qruplara bölmək zərurəti meydana çıxır. Bir qayda olaraq balansın likvidliyi müəssisənin öhdəliklərinin onun aktivləri hesabına ötürülməsi səviyyəsi ilə xarakterizə olunur. Burada, hər şeydən əvvəl, müəssisənin aktivlərinin qısa müddətdə pula çevrilirsə onda likvidlik yüksək olur və əksinə. Bu baxımdan müəssisənin aktivləri aşağıdakı qruplara bölünür: müəssisənin pul vəsaitləri, debitor borcları, yavaş reallaşan aktivlər, çətin reallaşan aktivlər.

Kapitalın formalaşması vəziyyətini aydınlaşdırmaqda əsas məqsəd maliyyə riskini qiymətləndirməkdir. Bu prosesi həyata keçirməyə nail olmaq üçün kapitalın mənbəyi, növləri üzrə tərkibi, etibarlılığı, özünü maliyyələşdirmə kimi məsələlər aydınlaşdırılmalıdır. Maliyyələşdirmənin növlərinə cəlb olunmuş kapitalın forması, kapitalın mənbəyi və kapital sahiblərinin hüquqi vəziyyəti aid edilir. Cəlb olunmuş kapital formasına görə isə pul vəsaiti şəklində və əmlak şəklində olurlar. Mənbə baxımından kapital həm daxildən, həm də xaricdən maliyyələşdirilir. Mülkiyyət formasına görə kapital xüsusi kapital, cəlb edilən və borc kapitalı hesabına maliyyələşdirilir.

İndi isə təsərrüfatçılıq və yaxud biznes fəaliyyətin məhz daxili mənbələr hesabına maliyyələşdirilməsi prosesinə baxaq. Daxili mənbələrdən ən başlıcası bazar iqtisadiyyatı şəraitində məhsulların və əmtəələrin satışından əldə edilən ümumi gəlir təşkil edir. Əgər əldə olunan gəlir yalnız xərcləri ödəyirsə bu zaman müəssisə zərərsizlik nöqtəsinə yaxınlaşır, satışdan gəlir hesabında üstəlik mənfəətdə əldə olunarsa onda onun bir hissəsi kapital və cari xərclərin maliyyələşdirilməsinə yönəldilə bilər. Beləliklə, müəssisənin özü tərəfindən qazanılmış mənfəət hesabına maliyyələşdirmənin səviyyəsi müəssisənin maliyyə sabitliyinin əsas şərtidir. Bu zaman özünümaliyyələşdirmə əmsalı aşağıdakı formula üzrə müəyyən edilir:

$$\Theta_m = /A_m + E_f + Y_f + X_f/ : K_q$$

Burada,

Θ_m – özünü maliyyələşdirmə əmsalı, A_m -amortizasiya ayırmalarının məbləği, E_f -ehtiyat fondu, Y_f -yığım fondu, X_f -xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin fondu və K_q - kapital qoyuluşlarıdır.

Bu formuladan həmçinin özünü maliyyələşdirmənin mənbələrini açıq görmək olar. Müəssisə qısa müddətli kredit hesabına maliyyələşsə, bu zaman cəlb edilmiş kredit dəyəri belə hesablanır:

$$K_d = /F_m \times 100/ : V_m$$

Burada,

K_d -qısa müddətli kreditin dəyəri, %-lə;

F_m - alınmış kreditə görə veriləcək faizlərin məbləği;

V_m -səfərbər edilmiş vəsaitlərin məbləğidir.

Uzun müddətli kreditlərin mənbəyi kimi təkcə bank və maliyyə təşkilatlarından başqa səhmlər və uzun müddətli öhdəliklər çıxış edir.

Müəssisənin maliyyə sabitliyi çox mühüm bir məqsəddir. Maliyyə sabitliyini qiymətləndirmək üçün də maliyyələşdirmə əmsalından istifadə edilir. Maliyyələşdirmə əmsalı hesablanarkən mövcud qaydaya görə müəssisənin ssuda formasında məqsədli qaydada aldığı pul vəsaiti ilə onun vəsaiti müəyyən edilir:

$$\Theta_m = V_x : V_b$$

Bu formulada Θ_m -maliyyələşdirmə əmsalı, V_x -xüsusi vəsait, V_b -bank vəsaitidir.

Müəssisələrin maliyyə sabitliyinin təmin edilməsində və onun tələbatını ödəmək üçün cari aktivlərin həcmnin minimuma endirilməsi, ümumi dövriyyə vəsaitlərində onların və dövriyyə vəsaitinin xüsusi çəkisinin artırılmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Xüsusi dövriyyə vəsaiti ümumi dövriyyə vəsaitlərindən qısa müddətli öhdəlikləri çıxmaqla müəyyən edilir. Satışın rentabelliği isə satışdan əldə edilən qazanc, əməliyyatlardan mənfəət, əməliyyatdan kənar gəlir və zərər və xalis mənfəət göstəriciləri ilə bağlıdır:

$$\Theta_r = M_s : Q_s$$

Burada, Θ_r – satışın rentabellik əmsalı, M_s – əməliyyatlarla mənfəət, Q_s – satışdan əldə edilən qazandır. Bu əmsal ödəniləndikdən sonra hər manat satılan məhsul üçün müəssisənin əməliyyatlar mənfəəti məbləği əldə etdiyini göstərir. Bu baxımdan xərclərin satışdakı xüsusi çəkisinin müqayisəli halda təhlil edilməsi də vacibdir. Məhsulun maya dəyərinin artması satış rentabelliğini azaldır. Bunun qarşısını əks məsrəflər mexanizmləri ilə almaq olar. Aktivlərin rentabelliği müəssisənin əsas fəaliyyətini səciyyələndirən ən vacib kompleks göstəricidir. Aktivlərin rentabelliği hər manat aktivin mənfəət dərəcəsini səciyyələndirir. Aktivlərin rentabelliğinin pisləşməsinin əsas səbəbləri satış rentabelliğinin və aktivlərin dövriyyəsinin azalmasıdır. Aktivlərin dövriyyə əmsalındakı pisləşmə halları satışın həcmində azalması ilə şərtlənirsə bu zaman müəssisə öz marketing fəaliyyətində bir çıxış yolu kimi məhsul çeşidi və qiymət siyasətinə üstünlük verməlidir. Burada aktivlərin miqdarının azaldılması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müəssisənin maliyyə sabitliyi, hər şeydən, əvvəl onun maliyyə mütəsəkkilliyini, öz vəsaitləri hesabına maneə etmə qabiliyyətini və eləcə də özünün istehsal potensialı hesabına əsas fəaliyyət növlərini yerinə yetirmək səviyyəsini xarakterizə edir. Maliyyə möhkəmliyini müəyyən etdikdən sonra onun qiymətləndirilməsi müəssisənin maliyyə imkanlarını müəyyən etməyə geniş imkan yaradır. Bu göstəricilərə kapitalın struktur göstəriciləri, dövriyyə vəsaitlərinin və əsas fondların vəziyyətini xarakterizə edən göstəriciləri və müəssisənin ödəmə qabiliyyətini xarakterizə edən göstəricilər aiddir.

Müxtəlif mövqelərdən kapitalın strukturunu xarakterizə edən göstəricilər isə aşağıdakı formula ilə hesablanır.

$$Q_s = B_k : \ddot{U}_k$$

Burada, Q_s – qiymətləndirmə əmsalını;

B_k – borc kapitalını;

$\ddot{U}_k$ – isə ümumi kapitalı əks etdirir.

Bu əmsal vasitəsi ilə kapitalın ümumi məbləğində borcun payını müəyyən edirik. Əgər əmsal artan temp üzrə inkişaf edirsə, bu o deməkdir ki, müəssisə xarici

maliyyə mənbələrindən çox asılıdır. Bu isə maliyyə müstəqilliyini zəifləməsindən xəbərdar verir və əksinə:

$$Q_3 = B_k : X_k$$

Burada, X_k – xüsusi kapitalı göstərir.

Bu əmsal onu göstərir ki, hər manatlıq xüsusi vəsaitin tərkibində nə qədər cəlb edilmiş vəsait var. Əgər əmsal artan temp üzrə gedirsə onda bu müəssisənin maliyyə vəziyyətinin yaxşı olmamasını əks etdirir.

Maliyyə sabitliyini xarakterizə edən göstəricilərdən biri də xüsusi manevr etmə əmsalıdır:

$$\Theta_{xm} = K_{xd} : X_k$$

Burada,

Θ_{xm} – xüsusi manevr etmə əmsalı;

K_{xd} – xüsusi dövriyyə kapitalıdır.

Bu əmsal nə qədər yüksək olsa müəssisə üçün bir o qədər yaxşıdır. Maliyyə möhkəmliyini xarakterizə edən göstəricilərdən biri də alıcının müəyyən etdiyinə görə faizlərin qaytarılması əmsalıdır:

$$\Theta_{fq} = (X_m + V + F) : \ddot{O}_{fm}$$

Burada,

Θ_{fq} – faizlərin qaytarılma əmsalı,

X_m – xalis mənfəət,

V – vergilər,

F – faiz,

$\ddot{O}_{fm}$ – ödənilmiş faizlərin məbləğidir.

Bu əmsal onu göstərir ki, müəssisə faizləri ödəmək üçün ildə neçə dəfə gəlir əldə edir. Ödəniş qabiliyyəti isə müəssisənin istehsal və kommersiya fəaliyyətində fasiləsizliyi təmin etmək üçün və cari borcları ödəmək üçün vacib olan maliyyə vəsaitlərə malik olması başa düşülür. Bu baxımdan ödəniş qabiliyyətinin proqnozlaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müəssisə o zaman ödəniş qabiliyyətinə malik olur ki, tədiyyə vəsaitləri təcili öhtəliklərdən çox olsun. Qeyri

ödənış qabiliyyəti o zaman meydana çıxır ki, hesablaşma hesabında və sair hesablarda nəğd pul vəsaitləri olmur.

Hər hansı bir müəssisənin maliyyə–təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsi olan mənfəət müəssisənin kollektivinin izafi əməyi tərəfindən yaradılmış xalis gəlirin reallaşdırılmış hissəsini təcəssüm etdirir. Mənfəətin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o işin keyfiyyətindən asılı olub resurslardan maksimum qənaətlə istifadə etməyə maraqlıdır, kollektivin sosial inkişafına şərait yaradır. Adətən, mənfəətin səviyyəsinin dəyişməsi həm daxili və həm də xarici amillərin təsiri altında baş verir. Müəssisənin balans mənfəəti müəssisənin istehsal – təsərrüfat fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi kimi çıxış edib və onun səmərəli işləməsinin mühüm göstəricilərindən biri olub, fəaliyyətinin davam etməsi üçün əsas mənbə sayılır. Bazar iqtisadiyyatının tələblərinə müvafiq olaraq hər bir təsərrüfat subyekti mənfəətlə işləməlidir.

Müəssisələrdə pul resurslarının formalaşması məhsul və ya xidmət satışından əldə edilən qazanclar, mənfəətin əldə edilməsi və pul vəsaitlərinin axını kimi ümdə problemlərlə bağlıdır. Bazar münasibətləri şəraitində həmin problemlər, xüsusilə pul vəsaitlərinin axınını idarə etmək xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Pul vəsaitləri axınının idarə edilməsi pul vəsaitlərinin hərəkətinin uçotunu və büdcəsinin tərtib edilməsini əhatə edir. Pul vəsaitləri isə maddi-material ehtiyatları, xüsusi kapital, bank krediti, dövriyyədən kənar aktivlər, kreditor və debitor borcları ilə bağlıdır. Pul vəsaitlərinin təhlilindən, idarə edilməsində ən başlıca məqsəd həmin vəsaitləri çatışmaması və ya artıqlığı, onların daxil olma mənbələri və istifadə edilməsi qaydası və istifadə istiqamətlərini müəyyən etməkdir. Pul vəsaitlərinin idarə edilməsində bir qayda olaraq əsas istiqamət investisiya fəaliyyəti və maliyyə fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Pul vəsaitlərinin hərəkətinin idarə edilməsi dedikdə pul vəsaitlərinin hansı mənbələrdən, hansı həcmdə daxil olması və xərclənməsi istiqamətlərinin dəqiqləşdirilməsi, müəssisələrin cari fəaliyyəti nəticəsində əldə edilən pul vəsaitləri onların ödəmələri, öhdəlikləri yerinə yetirmə səviyyəsinin müəyyən edilməsi, əldə edilən pul vəsaitinin onların pula olan tələbatını ödəyə bilməsi səviyyəsinin aydınlaşdırılması, müəssisənin öz xüsusi vəsaiti həcmində investisiya fəaliyyətinin

həyata keçirməyə imkan verib verməməsinin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi başa düşülür.

Adətən, kassa büdcəsi tərtib edilən zaman fəaliyyət növləri arasındakı qarşılıqlı əlaqələr, kreditləşmə dərəcəsi, inflyasiya, vergi dərəcələri, pul vəsaitlərinin hərəkəti, debitor borclarının inkassiyası, kreditor borclarının təhlili, habelə ayrı-ayrı xərclər üzrə büdcə smeta tərtibatı nəzərə alınır. Bu məqsədlə müəssisələrdə satışdan daxil olacaq vəsaitin və pul vəsaitlərinin xərclənməsinin proqnozları tərtib edilir. Bir qayda olaraq, maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi, ödəmələr böhranının mövcudluğu pul vəsaitləri qıtlığına, çatışmamazlığına səbəb olur. Pul vəsaitlərinin qıtlığı isə bəzi mənfi nəticələrə, yəni bank kreditləri üzrə vaxtı keçmiş borcların xüsusi çəkisinin çoxalmasına, mal göndərənlər və dövlət büdcəsi qarısında kredit borclarının artmasına, əmək haqqının verilməsinin ləngiməsinə və onların aktivlərinin likvidliyinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır.

Müəssisənin mənfəətinin formalaşmasının son mərhələlərindən biri də onun keyfiyyətinin qiymətləndirilməsidir. Mənfəətin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsində əsas məqsəd müəssisə və təsərrüfat subyektlərinin əldə edəcəyi mənfəətin saxlanması, artırılması və inkişaf dinamikasını müəyyən etməkdən ibarətdir. Mənfəətin artımını stabilləşdirmək üçün mütəmadi olaraq ehtiyat mənbələri axtarır tapmalıdırlar. Deməli ehtiyat mənbələri əlavə mənfəət əldə etmək üçün əlverişli vasitədir. Ehtiyat mənbələri həm planlaşdırmanın əvvəlində və planlaşma proseslərinin gedişində aşkar edilir. Mənfəətin artmasının ehtiyat mənbələri, amillərin təsiri və hesablanması elmi cəhətdən əsaslandırılmış metodlar vasitəsilə həyata keçirilir. Bu baxımdan işlər bir neçə mərhələdə - analitik, təşkilati və funksional olaraq reallaşır. Analitik mərhələdə ehtiyat mənbələri aşkar edilir və kəmiyyət baxımından qiymətləndirilir. Daha sonra texniki, təşkilati, iqtisadi və sosial tədbirlər işlənilib hazırlanır, ehtiyat mənbələrindən istifadə etməyə şərait yaradılır. Sonuncu mərhələdə isə bütün tədbirlər reallaşdırılır və onların yerinə yetirilməsi üzrə nəzarət işləri həyata keçirilir.

Mənfəətin artımının ehtiyat mənbəyi kimi məhsulların həcmünün artması çıxış edir:

$$M_{em} = M_{th} \times S_{mm}$$

Burada, M_{th} - məhsulun vahidi üzrə mənfəətin tam həcmi,

S_{mm} - əlavə satışın məhsulunun miqdarıdır .

Fərz edək ki, mənfəət bir manatlıq məhsul üzrə hesablanıb, onda onun satışın həcmi örtməsi hesabına yüksəlməsi:

$$M_{em} = S_{ma} \times M_h / F_m : F_h / \text{formulu ilə hesablanır.}$$

Burada, S_{ma} – satılmış məhsulun həcmi mümkün artımı.

F_m – məhsulun satışından əldə edilən faktiki mənfəət.

F_h – satılmış məhsulun faktiki həcmi.

M_h – məhsulun həcmi əks etdirir.

Mənfəətin artmasının xərclərdən qənaətlə istifadə edilməsi və yeni texnikanın istehsalda tətbiqi ilə bağlıdır. Yeni texnikanın istehsalda tətbiqi nəticəsində əldə edilən qənaət məhsulların maya dəyərində bilavasitə təsir edir ki, bu da öz əksini mənfəətin səviyyəsində tapır. Bu mənbənin təsirini hesablamaq üçün bu formuladan istifadə edilir:

$$M_{em} = M_{as} / M_{d2} - M_{d1} /$$

burada,

M_{d1} – yeni texnikanın tətbiqinə qədər məhsul vahidinin maya dəyəri;

M_{d2} – yeni texnikanın tətbiqindən sonra məhsul vahidi maya dəyəri;

M_{as} - yeni texnikanın istehsalından sonra əldə edilən məhsul artımının səviyyəsidir.

Əldə olunan nəticələrdən gələcək dövrdə mənfəətin proqnozlaşdırılmasında və artan tempinin istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində istifadə edilir. Məhsulların satışı müəssisənin vəsaitlərinin zəruri və son dövriyyəsinə və ya mərhələsinə təşkil edir. Bu mərhələdə vəsaitlərin əmtəə forması pul formasına keçir. Satışdan əldə edilən vəsait bir sıra göstəricilərin səviyyəsinə, o cümlədən müəssisənin maliyyə nəticələrinə, vəsaitlərin il ərzindəki dövriyyələrinin sürətinə və rentabiliyyə təsir edir. Uzun müddət satılmayan məhsullar müəssisəni pis maliyyə vəziyyətinə gətirib çıxarır. Buna görə də hər bir müəssisə müasir şəraitdə öz satış planını bazar

iqtisadiyyatının real tələblərinə müvafiq olaraq qurulmalıdır ki, maliyyə sabitliyi pozulmasın.

Təsərrüfat fəaliyyətlərində müstəqil olan müəssisələr dövriyyə vəsaitinə olan tələbi müstəqil şəkildə bazarın tələbinə müvafiq qaydada müəyyənləşdirirlər. İqtisadi mahiyyətinə görə dövriyyə vəsaitlərini normallaşdırılan və normallaşdırılmayan vəsaitlərə, əmələgəlmə mənbələrinə görə isə xüsusi və cəlb edilmiş vəsaitlərə ayrılırlar.

Müəssisənin işgüzarlıq aktivliyini xarakterizə edən göstəricilərdən biri də dövriyyə vəsaitlərindən istifadə göstəricisidir.

$$\Theta_d = M : O_d$$

Burada,

Θ_d – dövriyyə aktivlərinin dövr etməsi əmsalı;

M - məhsullar;

O_d – dövriyyə aktivlərinin orta dəyəridir.

Debitor borclarının dövriyyəsi aşağıdakı kimi hesablanıla bilər:

$$D_{bd} = M : O_s$$

Burada, O_s – debitor borclarının orta səviyyəsidir.

Xüsusi kapitalın dövretmə əmsalını belə hesablamaq olar:

$$\Theta_{xm} = M : O_{xk}$$

Burada, O_{xk} – xüsusi kapitalın orta illik məbləğidir.

Bazar münasibətləri şəraitində müəssisələr öz maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətlərində bəzi məsələləri, yəni xammal və materialların alınması və yaxud əldə edilməsini, alqı prosesinə sərf edilən vaxtı, xammal və materialın istehsal prosesində emalı prosesi mərhələsini, hər vaxt vahidinə emal edilən materialın dəyərinin müəyyən edilməsini və əmtəəlik məhsulun satışı prosesi mərhələsini nəzərə almalıdırlar. Göründüyü kimi, dövriyyə vəsaitinin dövr sürətini artırmaq üçün vacib olan amillər satışla əlaqədar olan vaxt amili birinci sıraya çəkilməlidir, çünki, bu bazar münasibətlərinin tələblərinə tam cavab verir. Bu, eyni zamanda məhsul hasilatının çoxalmasından, istehsal ehtiyatlarından, onların səmərəli istifadə

edilməsindən, mütərəqqi texnologiyadan, yeni texnikanın tətbiq edilməsindən, təşkilati məsələlərdən asılıdır.

Bazar münasibətləri şəraitində daha çox maraq doğuran göstəricilərdən ən başlıcası müəssisənin bazar möhkəmliyini xarakterizə edən əmsallardır. Bu əmsalları təhlil zamanı bazar möhkəmliyini müəyyən edən əmsallar dinamik baxımdan öyrənilir və qiymətləndirilir. Bu əmsallardan ən başlıcası sərbəstlik əmsalıdır. Bu əmsal vasitəsi ilə müəssisənin borc mənbələrindən qeyri asılılığı öyrənilir. Əgər $M\mathcal{A}_m \rightarrow 1$ olarsa, onda bu o deməkdir ki, müəssisənin maliyyə müstəqilliyi artır, əksinə $M\mathcal{A}_m \rightarrow 0$ olarsa azalma baş verəcəkdir.

Qısa müddətli borc əmsalı isə müəssisənin qısa müddətli borclarının ümumi borclardakı payını xarakterizə etmək üçün tətbiq edilir.

Mütləq likvidlik əmsalı: $\Theta_{ml} = A_m : (\ddot{O}_s + B_{qm})$ formulunu ilə müəyyən edilir.

Burada,

Θ_{ml} – mütləq likvidlik əmsalı;

A_m – yüksək likvidliyə malik aktivlərin məbləği;

$\ddot{O}_s$ – əsaslı öhdəliklər;

B_{qm} – qısa müddətli borclardır.

Bu əmsal onu göstərir ki, müəssisə qısa müddətli borclarının hansı hissəsini yaxın gələcəkdə ödəyə bilər.

Deyilənlərdən belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, müəssisənin maliyyə sabitliyi baxımından maliyyə biznes planının hazırlanmasında maliyyə göstəricilərinin müəyyən edilməsi və onların düzgünlüyünün yoxlanılması maliyyə təhlili ilə həyata keçirilir. Bu isə müəssisənin gəlir və xərc balansının işlənməsində mühüm rol oynayır. Ona görə də planlaşdırma maliyyə təhlilindən başlamalıdır. Əgər planlaşdırma prosesində səhvə yol verilərsə onda bu müəssisənin fəaliyyətində mütləq tərs mütənasibliyə gətirib çıxara bildiyi üçün plan göstəriciləri konkret hesablamalara əsaslanmalıdır. Müəssisənin mənfəətinin artması proqnozlaşdırılırsa onda maliyyə təhlili vasitəsi ilə onun artımın hansı amillərin hesabına təmin olunması müəyyən edilməlidir ki, maliyyə vəziyyətinə pis təsir edən amillərin qarşısı alınсын.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz və araşdırdığımız maliyyə əmsalları müəssisənin maliyyə vəziyyətinin nisbi göstəriciləridir. Bu əmsallar vasitəsi ilə vəziyyət öyrənilir, təsərrüfatın gələcək imkanları haqqında proqnoz verilir, qabaqcadan idarə etmə üçün zəruri olan informasiya əldə edilir və maliyyə sabitliyi qiymətləndirilir. Bu əmsallar sistemi iqtisadi mahiyyətlərinə görə xarakterik qruplara bölünür. Buraya müəssisənin rentabelliğini qiymətləndirən, məhsulun mənfəətli olmasını qiymətləndirən, işgüzarlığın aktivliyini xarakterizə edən və tədiyyə qabiliyyətinin əsası kimi çıxış edən aktivlərin likvidliyini qiymətləndirən göstəriciləri aid etmək olar.

Fikrimizcə, mikroiqtisadiyyat səviyyəsində maliyyə sabitliyinin təmin olunmasını təmin edən şərtləri araşdırdıqdan sonra bütövlükdə maliyyə sisteminin səmərəliliyinin artırılması yollarını müəyyən etmək mümkündür.

3.2. Dövriyyə kapitalının maliyyələşmə mənbələrinin formalaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Dövriyyə kapitalının auditi zamanı materialların inventarlaşdırılmasının aparılması üzrə mövcud qanunvericiliyə nə dərəcədə riayət edilməsi də yoxlanılmalıdır. Auditor inventarlaşmanın nə səbəbə aparılmasının (maddi-məsul şəxslərin dəyişdirilməsi, illik hesabat və s.) onun nəticələrinin necə rəsmiləşdirilməsi, materialların uçotunda aşkara çıxarılan nöqsanların aradan qaldırılmasına dair tədbirlər görülməsi kimi məsələləri aşkara çıxarır.

Əlavə dəyər vergisinin silinməsi «Əlavə dəyər vergisinin hesablanması və ödənilməsi haqqında Təlimat» uyğun olaraq həyata keçirilir. Əlavə dəyər vergisi silinərkən aşağıdakı kimi yazılış tərtib edilir:

Dt- 19 №-li «Material resurslarının alınması üzrə ƏDV»

Kt- 60 №-li «Malsatanlar və podratçılarla hesablaşmalar»

Kt- 76 №-li «Müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmalar»

Auditor eyni zamanda 19 №-li hesab üzrə qalığın necə yaranmasını və onun 68 №-li hesaba necə yazılmasını da mütləq yoxlamalıdır. Onu da qeyd edək ki, malsatan

təşkilatların hesabnamələri ödənilərkən, ƏDV məbləği də tam olaraq 68 №-li hesaba silinməlidir.

Auditor material qiymətlilərin istehsal məsrəflərinə silinməsi üzrə hesablaşmaların yoxlanılmasına xüsusi diqqət yetirməlidir. Bu məqsədlə aşağıdakı metodların birindən istifadə etmək olar: orta maya dəyəri; birinci partiyanın (birinci alınan) maya dəyəri üzrə (FIFO): vaxta görə sonuncu dəfə alınan partiyanın maya dəyəri üzrə (LIFO).

Istehsal ehtiyatlarının qiymətləndirilməsinin FIFO metoduna gəldikdə isə o, materialların il ərzində alınma ardıcılığı ilə istifadə olunması ehtimalına əsaslanır. Anbarda material qiymətlilərin qalığı satın alınma vaxtına görə sonuncu dəfə alınmış materialların faktiki maya dəyəri ilə hesablanır.

Amma həmin materiallar istehsal olunan məhsulun maya dəyərində vaxta görə əvvəllər, alınmış materialların maya dəyəri ilə silinir.

Materialların qiymətləndirilməsinin LIFO metodu FIFO fərziyyəsinin tamamilə əksinədir. Bu metodda istehsalata daxil olan resurslar vaxta görə sonuncu dəfə daxil olan materialların maya dəyəri ilə ardıcıl olaraq qiymətləndirilir. Hesabat dövrünün sonuna anbara qalan material qalığı vaxta görə əvvəllər alınmış materialların maya dəyəri ilə qiymətləndirilir, satılmış məhsulun maya dəyərində isə sonralar alınmış materialın maya dəyəri ilə silinir.

Hər bir metodun özünün hesablanma alqoritmi vardır. Bu zaman mürəkkəb və nisbətən çətin hesablamalar zamanı auditora yalnız elektron hesablama maşınları köməklik edə bilər.

Mənimsəmə və oğurlanma nəticəsində çatışmamazlıqlar varsa o zaman auditor həmin resursların silinməsinin və maddi-məsul şəxslərin hesabına yazılmasının nə dərəcədə düzgün olmasını da yoxlamalıdır.

Bu vəziyyət ya fors-macör hallarında (zəlzələ, su daşqını, yanğın), ya da inventarlaşdırma nəticəsində aşkara çıxma bilər. Oğurlanma, mənimsəmə nəticəsində əmələ gələn çatışmazlıqların və itkilərin silinməsi mövcud qanunvericiliyə və təsis sənədlərinə uyğun olaraq həyata keçirilir.

Azqiymətli və tezköhnələn əşyaların hərəkətinin uçotunun aparılmasını yoxlayarkən auditor nəzərə almalıdır ki, bu əşyaların da hərəkətinin uçotu materialların uçotu kimidir. Lakin istismarda olan azqiymətliyələrin uçotunu yoxlayarkən auditor aşağıdakı prinsiplərdən istifadə edə bilər:

- Anbardan istismara verilərkən azqiymətli və tezköhnələn əşyaların dəyərinin 50%-i həcmində köhnəlmə hesablanması, yararsız hala gəldikdə isə 50% köhnəlmə hesablanması;
- Əşyalar istismara verilərkən onlara 100% köhnəlmə hesablanması.
- İstehsalata və yaxud istismara verilərkən onların birdəfəlik silinməsi.

Müəssisədə yalnız göstərilən bu üç metodun birindən istifadə edilə bilər. ona görə də, auditor müəssisədə konkret olaraq istifadə olunan metodun nə dərəcədə düzgün tətbiq edilməsini yoxlamalı və kənarlaşmaları öz hesabatında əks etdirilməlidir. Yoxlamanın son mərhələsi materialların icmal uçotunun aparılması üzərində nəzarətin təşkilini məsələsidir. Bu mərhələdə auditor əsasən 10 №-li curnal-orderdən, birikdirmə cədvəlindən və baş kitabdan istifadə edir. Auditor material resurslarının uçotunun bütün sistemini təhlil etməli və onun daha da səmərəli istifadə olunması barədə öz təkliflərini verməlidir.

Auditor hazır məhsul və satışla əlaqədar olan əməliyyatları yoxlayarkən mühasibat uçotunun hesab planının IV bölməsinə «Hazır məhsullar, əmtəələr və satış» daxil olan sintetik hesablarda uçotun aparılma vəziyyətini nəzərdən keçirir. Bu zaman auditor məhsul buraxılışı uçotunun hansı üsulla aparılmasına daha ciddi yanaşmalıdır. Adətən məhsul buraxılışının uçotu: ənənəvi, 37 saylı «Məhsul (iş, xidmət) buraxılışı» sintetik hesabını tətbiq etməklə və etməməklə olmaqla üç metodla aparıla bilər. Bu zaman auditor əsasən hazır məhsulun hansı qaydada qiymətləndirilməsini yoxlayır. Məlum olduğu kimi, hal-hazırda hazır məhsullar aşağıda göstərilən qiymətlərin birindən istifadə etməklə qiymətləndirilir: a) faktiki istehsalat maya dəyəri ilə; b) qeyri-tam (ixtisar) istehsalat maya dəyəri ilə; bu halda faktiki istehsalat maya dəyəri hesablanarkən ümumtəsərrüfat xərcləri nəzərə alınmır, yəni bu xərclər məhsulun faktiki istehsalat maya dəyərinə daxil edilmir; v) topdansatış qiyməti ilə. Bu halda kənarlaşmaların uçotu 37 saylı «Məhsul (iş, xidmət) buraxılışı» hesabında aparılır; q) plan (normativ) istehsalat maya dəyəri ilə; bu halda

hazır məhsulun faktiki istehsalat maya dəyərinin plan və yaxud normativ maya dəyərindən kənarlaşmalarının uçotunun aparılması zərurəti meydana çıxır. Lakin materialların qiymətinin dəyişilməsi üzündən normativ maya dəyəri tez-tez dəyişir və yenidən qiymətləndirmə mürəkkəbləşir; d) əlavə dəyər vergisi məbləğində artırılmaqla sərbəst buraxılış qiyməti ilə; c) sərbəst pərakəndə qiyməti ilə. Bu variantdan əmtəələr pərakəndə ticarət şəbəkələri vasitəsi ilə satıldıqda istifadə olunur.

Auditor audit apardığı müəssisədə bu qiymətlərin hansının tətbiq edildiyini müəyyən etdikdən sonra o, ayrı-ayrı məmulat və yaxud sifariş növləri üzrə maya dəyərinin düzgün hesablanması; faktiki maya dəyərinin plan maya dəyərindən kənarlaşmasının hesablanması; hazır məhsulun uçotu üzrə mühasibat yazılışlarının düzgünlüyü; 10/1 sayılı curnal-orderin və 16 sayılı «Dəyər ifadəsində hazır məmulatların hərəkəti» cədvəlinin düzgün tərtib edilməsi kimi işlərə də ciddi nəzarət etməlidir.

Auditorun audit fəaliyyətinin ən mühüm tərkib hissələrindən biri də anbarda olan hazır məhsulun hərəkətinin yoxlanılmasıdır. Bunun üçün auditor bir neçə üsuldan, xüsusilə operativ-mühasibat (qalıq), kartoçka-sənədləşmə, kartoçkasız sistem və s. istifadə edir və hazır məhsullar üzrə klassifikatorun mövcudluğunu, mədaxil-məxaric sənədlərinin düzgün rəsmiləşdirilməsini də yoxlayır və dəqiqləşdirir.

Auditorun qarşısında duran ən əsas problemlərdən biri də yüklənilib yola salınmış və satılmış məhsulların sintetik və analitik uçotunun vəziyyətinin yoxlanılmasıdır. Yüklənilib yola salınmış və buraxılmış məhsul dedikdə malalan təşkilatlara verilmiş ödəniş sənədləri banka təqdim olunmuş, lakin pulu hələ ödənilməmiş məhsullar başa düşülür. Məhsul istehsalı və satışı üzrə məsrəflərin tərkibi və maliyyə nəticələrinin formalaşması qaydası haqqındakı əsasnaməyə görə məhsul satışından pul gəlirini aşağıda göstərilən iki üsulun biri ilə müəyyən etmək olar:

- Satış pulu kassaya və yaxud bankdakı hesablara daxil olduğu zaman;
- Məhsul yüklənilib yola salındığı və hesablaşma sənədlərinin alıcı təşkilata təqdim edildikcə.

Müəssisə tərəfindən bu variantlardan biri seçilir, alıcı təşkilatla bağlanmış müqavilədə göstərilir, uzun müddətə təyin olunur və müəssisənin uçot siyasətində əks etdirilir.

Yüklənib yola salınmış və satılmış məhsulların uçotunun aparılmasının auditi zamanı əsasən aşağıdakılar yoxlanılmalıdır:

- hazır məhsul satışı üzrə müqavilələrin olması və düzgün rəsmiləşdirilməsi;
- sənədlərin və tətbiq edilən qiymətlərin düzgün rəsmiləşdirilməsi;
- 46,47,48 sayılı hesablar üzrə satış pulunun təyin edilmə üsuluna riayət olunması;
- 45,46,47,48,62,64 və digər hesablar üzrə sintetik və analitik uçotun aparılması;
- 16,16/1 sayılı cədvəllərin və 11 sayılı curnal-orderin aparılması.

Məhsul satışının auditi zamanı yoxlanılacaq obyektlərdən biri də 43 sayılı sintetik hesabda cəmlənən kommersiya xərclərinin uçotunun vəziyyətidir. Məlum olduğu kimi kommersiya xərclərinə taraların və bükücü materialların dəyəri, nəqliyyat xərcləri, komisiya rüsumları və ayırmalar, mətbuatda, radioda, televizorda verilən reklam xərcləri, kataloqlar və bulketlər buraxılışı ilə bağlı olan xərclər, əmtəə nümunəsi xərcləri və s. daxildir. 43 sayılı hesabda əks etdirilən əməliyyatlar yoxlanılarkən məsrəflərin kommersiya xərcinə aid olmasının əsaslandırılmasına, reklam xərci normativləri və taraların uçotu üzrə əsasnamənin tələblərinə riayət olunmasına, əməliyyatlara mühasibat yazılışlarının düzgün tərtibinə də ciddi yanaşılmalıdır.

Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisələr kassa əməliyyatlarının uçotunu «Müəssisə, təşkilat və idarələrdə kassa əməliyyatlarının aparılmasına dair Qayda» - ya uyğun olaraq aparılmalıdır. Müəssisə pul və valyuta vəsaitinin kassada saxlanılmasını da təmin etməlidir.

Pul vəsaiti seyfdə saxlanılmalıdır. Kassa yerləşən otaq müəssisənin digər xidmət şöələrindən təcrid edilməli, siqnallaşdırılmalı, pulun paylanması isə

poladdan düzəldilmiş ikili qapı, daxilə və xaricə açılan dəmir çərçivəli pəncərə ilə təmin edilməlidir.

Kassaya daxil olan valyuta həmin gün mədaxil edilməlidir. Müəssisənin baş mühasibi hər rübdə bir dəfədən az olmayaraq kassadakı pul və valyuta vəsaitinin vəziyyətini yoxlamalıdır.

Auditor kassa əməliyyatlarını yoxlamağa başlamazdan əvvəl kassadakı valyuta vəsaitinə daxili nəzarət səviyyəsini yoxlamaq üçün test siyahısı tərtib edir və qoyulmuş suallara mühasibat işçilərindən müvafiq cavablar alır. Bununla da auditor daxili nəzarətin və uçotun səviyyəsini öyrənir və tələbata uyğun proqramlaşdırır. Daxili nəzarətin tədqiqi testinin tərtibi suallarını cədvəldən görmək olar.

Bizim misalımızda agentin məlumatlarından görüldüyü kimi, pul vəsaitlərinin hərəkəti üzərində daxili nəzarət çox aşağı səviyyədədir. Daha doğrusu, yox dərəcəsinədir. Bununla yanaşı o da qeyd edilməlidir ki, pul vəsaitinin kassada saxlanması və kassirin bankdan müəssisəyə pul gətirdiyi zaman lazımi nəzarət təmin olunmur. Belə hallarda auditor kassa əməliyyatlarının yoxlanılması haqqında yoxlamanın izlənməsinin başdaş-başa metodundan istifadə etməlidir.

Cədvəl 3.1.

Kassada valyuta vəsaitinin nəzarət yoxlanılması testlərinin siyahısı

№	Suallar	Cavablar			
		<i>Cavab yoxdur</i>	<i>hə</i>	<i>yox</i>	<i>qeyd</i>
1	Hər rübdə vəsaitin qalığı çıxarılırmı?			X	
2	Kassada qəflətən yoxlama aparılırmı?		X		
3	Kassada qalıq çıxarılarkən baş mühasib iştirak edirmir?			X	
4	Baş mühasib kassirin hesabatını yoxlayırmı?			X	
5	İlin axırına kassada valyuta vəsaitinin qalığı çıxarılırmı?			X	
<i>Vəsaitin saxlanılma təminatı</i>					
6	Valyuta yanmayan seyfdə saxlanılırmı?			X	
7	Kassa otağında siqnallaşdırma varmı?			X	
8	Mühafizə orqanları ilə müqavilə bağlanıbmi?			X	
9	Kassir bankdan pul alarkən mühafizə olunurmu?			X	
<i>Reallıq</i>					
10	Kassir valyuta vəsaitləriüzrə mədaxil və məxaric	X			

	sənədləri tərtib edirmi?				
11	Kassirin hesabatında yazılış aparılırmı: A) hər gün B) sənədlər yığıldıqca			X X	
12	Kassada valyuta vəsaitinin hərəkəti üzrə ayrıca hesabat tərtib edilirmi?			X	
Təmliq					
13	Kassaya daxil olan valyuta gəlirinin hamısı banka təhvil verilirmi?	X			
İcazə vermə					
14	Kassadan verilən valyutayı özündə əks etdirən sənədlərdə 2 imzanın olması lazımdırmi?			X	
Təsnifat					
15	50 sayılı «Xarici valyutada kassa» hesabının debeti və krediti. Həmin müəssisə üçün xarakterik olan əməliyyatlar üzrə müxabirləşmə aparılırmı?			X	
Uçot					
16	Mühasib maddi qiymətlilərin, iş və xidmətlərin satışı üzrə tərtib edilmiş cədvəlin rəqəm məlumatlarını kassaya daxil olan valyuta vəsaiti ilə müqayisə edirmi?			X	
17	Kassa mədaxil və məxaric sənədləri qeydiyyat curnalına keçirilirmi və onlarda tarix qoyulurmu?			X	
18	Kassir valyuta kassası üzrə mühasibatlığa hər gün hesabat verirmi?			X	
19	Kassada valyuta vəsaiti üzrə kurs fərqi respublika Milli Bankının kuru üzrə əməliyyatın baş verdiyi tarixə təyin edilir			X	

Hesablaşma hesabından alınan nağd pul və valyuta hesabından alınan valyuta vəsaitinin tam və vaxtılı-vaxtında kassaya mədaxil olunmasını yoxlamaq üçün auditor bir sıra əsaslı testlərdən istifadə edir. Məsələn, hesablaşma hesabından alınan nağd pulun kassaya mədaxil edilən pul məbləğinə uyğunluğu test əməliyyatının qarşılıqlı nəzarət metodunun tətbiqini nəzərdə tutur. Bu halda 50 №-li «Kassa» və 52 №-li «Valyuta hesabı» - nın debeti üzrə 1 №-li cədvəldə yazılmış məbləğ, 51 №-li «Hesablaşma hesabı» - nın krediti 50 №-li «Kassa» hesabının debeti 2 sayılı curnal orderin məlumatları ilə müqayisə edilir. Kənarlaşma hallarında məbləği kassa mədaxil orderi, bankın çıxarışı, kassirin hesabatı və çeklərin kötüyü ilə müqayisə edirlər və zəruri hallarda bankdan müəyyən sorğular da aparıla bilər.

Tətbiq edilən testlərin siyahısına yalnız bankdan daxil olan pulun uyğunluğunun yoxlanılmasını nəzərə almaq şərtilə deyil, eləcə də başqa kanallardan daxil olan pul vəsaitinin (məhsul, iş və xidmətlərin satışı, təhtəl hesab məbləğinin qaytarılması, maddi ziyanların ödənilməsi və s.) də yoxlanılması nəzərə alınmalıdır.

Kassadan xərclənən pulun yoxlanılması kassa hesabına əlavə edilmiş sənədlər üzrə aparılır və imkan daxilində bütün dövrün sənədləri yoxlamadan keçirilir.

Kassa əməliyyatları yoxlanılarkən, auditor aşağıdakıları yoxlamalıdır:

- kassir tərəfindən mühasibatlığa verilən hesabatın dövrülyü, kassa hesabatlarının yoxlanılması və qəbulu barədə baş mühasibin və yaxud onun müavininin imzasının olması;
- bankdan alınan pulun və valyutanın öz təyinatı üzrə xərclənməsi;
- valyuta satışından alınan gəlirin bankdakı tranzit hesabına təhvil verilməsi və məcburi valyuta satışının mövcud qanunvericiliyə uyğun gəlməsi;
- valyuta vəsaiti uçotunun ayrıca aparılması vəziyyəti;
- kassa sənədlərinin xüsusi ştamplarla aparılması vəziyyəti;
- kassa sənədlərinin xüsusi ştamplarla ödənilməsi (ödənilmişdir);
- əməliyyata aid hesabat sənədləri olmadan kassadan valyuta vəsaitinin xərclərə və digər sintetik hesablara silinməsinin qanunauyğunluğu.

Auditor bu və ya digər testin hansı hallarda tətbiq olunmasını bilərək, kassada pul vəsaitinin hərəkətini yoxlamaq üçün xüsusi auditor proqramı tərtib edir.

Kassada olan nağd pulun, valyuta vəsaitinin, qiymətli kağızların və ciddi hesabat blanklarının yoxlanılması auditorun müəssisəyə gələn günü aparılmalıdır.

Auditor kassadakı pul və valyuta vəsaitini yoxlamağa başlamazdan əvvəl aşağıdakı işləri görməlidir:

- yoxlanılan müəssisənin müstəqil kassir ştatı varmı, yoxsa, bu iş mühasib tərəfindən həyata keçirilir;
- kassir təkə yoxlanılan müəssisə, yoxsa, əlavə digər müəssisədə də kassirlik edir.

Cədvəl 3.2.

Pul valyuta vəsaitinin hərəkəti üzrə əməliyyatların yoxlanılmasının auditor proqramı

№	Suallar	Informasiya mənbələri	Qeyd
1	Kassadakı nağd pul vəsaitinin yoxlanılması	Kassirin sonuncu hesabatı, valyuta mövcudluğu	Yenidən hesablama, sayma
2	Valyutanın vaxtında kassaya	Bankın çıxarışı, kassirin hesabatı	Öyrənmək

	mədaxil edilməsi A) bankdan B) mal, iş və xidmət satışın-dan	Satışın uçotu, cədvəli, kassir-in hesabatı	Öyrənmək, yenidən saymaq
3	Valyutanın kassadan verilməsinin məqsədəuyğunluğu (sənədlərlə təsdiq olunurmu?)	Kassirin hesabatı	Tədqiqatın təsdiqi
4	Məzənnə fərqi düzgünmü hesablanmışdır?	Mədaxil, məxaric orderləri, Milli Bankın məzənnəsi	Izləmə, tədqiq etmə, yenidən hesablamaq
5	Əməliyyatlar mühasibat uçotu hesablarında düzgünmü əks etdirilmişdir	Mühasibat uçotu registrləri, kassirin hesabatı	Tədqiq etmək

Kassada nağd pulun yoxlanılması kassirin və baş mühasibin iştirakı ilə aparılmalıdır, kassa qalığı çıxarılanda, kənar şəxslərin kassa otağına daxil olması qadağandır.

Yoxlama zamanı bütün kassa əməliyyatı dayandırılır. Kassanı yoxlamaq mümkün olmadıqda və yaxud müəssisədə bir neçə kassa varsa, onların hamısı möhürlənir, açar kassirdə, möhür isə auditora saxlanılır.

Kassada nağd pulun, valyuta və qiymətli kağızların sayılması kassirin və baş mühasibin iştirakı ilə həyata keçirilir. Sayılıb qurtardıqdan sonra auditor yoxlama zamanı mövcud pul vəsaiti, valyuta və qiymətli kağızların nağd məbləği haqqında akt tərtib edir. Akt auditor, baş mühasib və kassir tərəfindən imza edilir, müxtəlif şəxslərin iltizamları rəsmiləşdirilmiş kassa məxaric orderi, cədvəllər və hesabnamələr auditor tərəfindən təsdiqedicisi sənəd kimi qəbul edilir və kassa qalığına daxil olmur. Auditor düzgün rəsmiləşdirilmiş hesabat tərtib etmək üçün kassa sənədlərini kassirə verir. Kassada saxlanılan nağd pul, valyuta vəsaiti və digər qiymətli kağızlar auditor tərəfindən müəssisənin əmlakı hesab edilməlidir, çünki başqa müəssisə və şəxslərin pul və digər vəsaitlərinin yoxlanılan müəssisənin kassasında saxlanması qadağandır. Kassada artıq çıxan və çatışmayan pul və valyuta məbləği yoxlama aktında qeyd edilir və bunun səbəbi haqqında auditor kassirdən yazılı izahat alır. Çatışmazlığın

məbləği külli miqdarda olarsa, auditor müəssisə rəhbərinə kassirin vəzifədən kənarlaşdırılması və onun işinin istintaq orqanlarına verilməsi barədə təklif verir.

Məlum olduğu kimi, auditin əsas məqsədi pozuntuları deyil, maliyyə hesabatının reallığını təsdiq etməkdir. Maliyyə nəticələrinin reallığına təsir edən amillərdən biri də pul vəsaitlərinin hərəkəti ilə əlaqədar olan əməliyyatların mühasibat hesabatlarında düzgün əks etdirilməsidir. Bəzən mühasib müəssisənin gəlirini gizlətmək və büdcəyə verilən vergini azaltmaq məqsədi ilə qəsdən, bilərəkdən əməliyyatlara səhv yazılışlar verir. Bunu aşkara çıxarmaq üçün 50 №-li «Kassa» hesabının «Valyuta kassası» subhesabının kredit dövriyyəsini yoxlamaq lazımdır.

Müəssisənin vəsaitlərinin tərkibinə və onların yerləşməsinə nəzər saldıqda məlum olur ki, onun bir hissəsi də bu və ya digər səbəb üzündən başqa fiziki və hüquqi şəxslərdə olur ki, belə vəsaitlər də hesablaşmalarda olan vəsaitlər adlanır. Hesablaşmalarda olan vəsaitlər, verilmiş avanslar, büdcə və sığorta orqanlarına köçürülmüş artıq pullar, avans olaraq əmək haqqı hesabına verilən nağd pul, ərizə ilə kassadan götürülmüş təhtəlhesab məbləğlər, hüquqi və fiziki şəxslərin debitor borcları, maddi məsul şəxslərin hesabına yazılan əksikgəlmələr və itkilər və s. daxildir. Təcrübə göstərir ki, hesablaşmalarda olan vəsaitlərin 80-90 %-ni təhtəlhesab məbləğlər və debitor borcları təşkil edir. Ona görə də biz bu sual altında yalnız təhtəlhesab məbləğlərin və debitor borclarının auditindən bəhs etməyi məqsədəuyğun hesab edirik.

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq uçot və auditin bütün sahələrində köklü dəyişikliklər baş vermiş və təkmilləşmələr aparılmışdır. Xüsusilə özəl müəssisələrin meydana gəlməsi və ölkəmizdə sahibkarlığın inkişafı etdirilməsinin nəticəsi olaraq istehsal vasitələrinin ən mühüm tərkib hissəsi sayılan dövriyyə vəsaitlərinin uçotu və auditinin aparılmasında beynəlxalq uçot standartlarının bir sıra elementləri tətbiq edilmişdir. Lakin bütün bu dəyişikliklərə baxmayaraq dövriyyə vəsaitlərinin (istehsal ehtiyatları, hazır məhsullar, yolda olan mallar, bitməmiş istehsal, qiymətli kağızlar, qısamüddətli maliyyə qoyuluşları, kassada və bankdakı hesablarda olan pul vəsaitləri, hesablaşmalarda olan vəsaitlər və s.) uçotunun və auditinin mövcud aparılma metodlarının təkmilləşdirilməsinə hələ

də böyük ehtiyac vardır. Belə ki, dövriyyə vəsaitlərinin mühüm tərkib hissələrindən biri istehsal ehtiyatlarıdır.

Istehsal ehtiyatlarının auditi zamanı auditor ilk dəfə müəssisənin uçot siyasətinə dair təlimatın necə yerinə yetirilmə vəziyyətini yoxlayır. Material qiymətlilər faktiki maya dəyərləri və yaxud uçot qiyməti ilə qiymətləndirilir. Istehsal edilən məhsulun maya dəyərinin düzgün təyin edilməsi üçün sərf edilən materialların istehsal məsrəflərinə faktiki maya dəyəri ilə silinməsinə daha məqsədyönlü hesab edirik. Təkmilləşməyə ehtiyacı olan problemlərdən biri də materialların anbar uçotunun və bütövlükdə anbar təsərrüfatının düzgün təşkilidir. Müəssisə materialların anbar uçotunu 3 variantda apara bilər: operativ-mühasibat (qalıq) metodu, kartoçka-sənəd və kartoçkasız sistem. Birinci iki variant həm çox əməktutumludur, həm də təqribilik xarakteri daşıyır. Ona görə də bizim fikrimizcə ən səmərəli və az əməktutumlu variant üçüncü metod sayılır.

Bir sıra hallarda inventarlaşmanın nəticəsi inventarlaşmanın qurtardığı ayda deyil, sonrakı hesabat dövrlərində əks etdirilir ki, bu da mövcud Təlimata tamamilə ziddir.

Müəssisədə fors-major hadisələri və yaxud inventarlaşma nəticəsində istehsal ehtiyatlarında əksikgəlmə, oğurluq, mənimsəmə, dağıntı halları baş verir. Belə əksikgəlmələr 84 sayılı hesabdən birbaşa ya 73 və yaxud 80 sayılı hesaba silinir. Təcrübədə bir sıra müəssisələr əksikgəlmə məbləğini 26 sayılı hesaba silirlər. Bizim fikrimizcə bu məbləği istehsal olunan məhsulun maya dəyərinə iki dəfə silmək olmaz. Bu məbləğin müəssisənin brutto və yaxud netto mənfəətinin azalmasına silinməsi də öz-özlüyündə düzgün deyildir. Yaxşı olar ki, bu kateqoriyadan olan əksikgəlmələr məbləğləri yalnız müəssisənin «Ehtiyat fondunun» azalmasına silinsin (DT 86 KT 84).

Azqiymətli və tezköhnələn əşyaların və onların köhnəlməsinin uçotunda da xeyli mürəkkəblilik mövcuddur. Beləki, azqiymətli və tezköhnələn əşyaların silinməsi, köhnəlmənin hesablanması üç variantda həyata keçirilir ki, bu da həddindən artıq əməktutumu tələb edir. Birinci variant ondan ibarətdir ki, azqiymətli və tezköhnələn əşyalar anbardan istismara verilərkən dəyərinin 50 faizi həcmində köhnəlmə hesablanır, qalan 50% isə yararsız hala düşüb balansdan silindikdə hesablanır. Bir sıra azqiymətlilər istismara verilərkən 100% köhnəlmə hesablanır. Üçüncü variantda

isə azqiymətlilər anbardan istehsalata buraxılarkən məsrəflərə silinir. Bütün bu variantlar uçotda həddən artıq qarışıqlıq və mürəkkəbliyə yaradır. Bizim fikrimizcə bu işdə müəyyən qədər konkretlik olmalıdır. Məsələn, şərti maliyyə vahidinin x mislinədək dəyərə malik olan azqiymətlilər anbardan istismara verilərkən bir dəfəlik xərcə silinsin və məhsulun maya dəyərinə daxil edilərək reallaşsın. Vahidinin qiyməti həmin məbləğdən yuxarı olduqda isə köhnəlmənin hesablanması birinci variant üzrə həyata keçirilməsini düzgün əməliyyat kimi qiymətləndirmək olar.

Yoxlama materiallarının yekunlaşdırılması və arayışın tərtib edilməsi auditorun audit fəaliyyətinin son və ən məsul mərhələsi hesab olunur. Çünki, idarəetmə qərarlarının qəbulu auditorun yekun arayışının nə dərəcədə əhatəli və obyektiv tərtib olunmasından asılıdır. Başqa sözlə desək, audit prosesinin keyfiyyət nöqtəyi nəzərdən qiymətləndirilməsi yalnız yekun protokolu vasitəsi ilə aparıla bilər. Auditor məqsədsiz və dövriyyə vəsaitləri ilə əlaqəsi olmayan informasiya ilə özünü və faktiki informasiya ilə özünü və faktiki yoxlama materiallarını yükləməməlidir. Toplanan materiallar qabaqcadan tərtib olunmuş proqrama uyğun olmalı və dövriyyə istehsal fondlarından səmərəli istifadə olunmaya və mövcud kənarlaşmaların aradan qaldırılması istiqamətində tədbirlər hazırlanmasına şərait yaratmalıdır. Dövriyyə vəsaitlərindən daha səmərəli formada istifadə etmək üçün işlənən tədbirlər planı təhlil materiallarına əsasən hazırlanmalıdır. Lakin bir sıra hallarda audit arayışının tərtibi və bunların əsasında hazırlanan tədbirlər audit fəaliyyətinin qarşısında qoyulmuş tələblərə tam cavab vermir. Müəssisənin dövriyyə aktivlərini hərtərəfli və dərinlən təhlil etmədən onun səmərəli istifadə olunması barədə dəyərli təkliflər vermək olmaz. Dövriyyə aktivlərinin təhlili zamanı aktivlərin dövretmə sürətini, dövr müddətini, vəsaitin dövriyyəyə cəlb olunmasını, debitor borclarının vəziyyətini, debitor borcunun dövriyyə aktivlərinin məcmunda xüsusi çəkisini, əmtəə-material ehtiyatlarının dövriyyəsinə, ehtiyatların saxlanma müddətini və s. kimi göstəriciləri dərinlən araşdırmaq lazımdır. Əks təqdirdə dövriyyə vəsaitlərindən səmərəli istifadə olunmasına sanballı təkliflər vermək qeyri-mümkündür. Dövriyyə aktivlərinin audit yoxlanılması üzrə hazırlanan təkliflərin tətbiqi audit fəaliyyətinin sonuncu mərhələsi hesab olunur. Hazırlanan təkliflərin tətbiqi müəssisənin istehsal və tədavül sferasında yerləşən dövriyyə aktivlərinin qənaətlə istifadə olunmasına müsbət təsir etməklə yanaşı gələcəkdə baş verə bilən

neqativ halların da qarşısını ala bilər. Lakin təcrübə göstərir ki, auditorlar tərəfindən hazırlanan təkliflər həmişə hər yerdə tam tətbiq olunmur. Adətən müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti yoxlanarkən əsas diqqət əvvəlki auditor təkliflərinin nə dərəcədə tətbiq edilməsinə yönəldilir. Onu da qeyd edək ki, təkliflərin tətbiqi bir çox hallarda formal xarakter daşıyır. Bütün bu yuxarıda qeyd edilənlər audit işlərinə mənfi təsir etməklə hazırlanmış təkliflərin tətbiqinin səmərəliliyini aşağı salır. Dövriyyə vəsaitlərinin audit yoxlanılması üzrə hazırlanmış təkliflərin tətbiqinə müsbət təsir edən amillərdən biri də həmin təkliflərin istehsalat müşavirələrində, direktorlar şurasında və təsərrüfatlar yığıncağında müzakirə edilməsidir. Bu müzakirələr təkliflərin tətbiqinin sürətləndirilməsi ilə nəticələnə bilər.

NƏTİCƏ

Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra özünün inkişaf yolunu bazar iqtisadiyyatı tələblərinə uyğun olaraq qurmaq üçün bütün sahələrdə islahatlar həyata keçirmişdir. Həyata keçirilən islahatların tərkib hissəsi olan mikro və makroiqtisadi səviyyələrdə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi sahəsində aparılan islahatlardır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində təşkilati və hüquqi formasından asılı olmayaraq bütün müəssisələrin əsas vəzifəsi özünün istehsal, maliyyə fəaliyyətini mənfəətlə başa vurmaqdan ibarətdir. Müəssisələrin gəlirlə işləməsinin əsas mənbələrindən biri də dövriyyə aktivlərinin səmərəli istifadə olunmasıdır. Dövriyyə aktivlərindən səmərəli istifadə olunması isə onların uçotunun və auditinin müasir tələblər səviyyəsində qurulması və aparılmasından asılıdır. Çünki, dövriyyə vəsaitlərinin uçotunun və auditinin düzgün aparılması müəssisənin istehsal ehtiyatlarından, tədavül sferasında yerləşən maddi aktivlərdən, qısamüddətli maliyyə qoyuluşlarından, pul vəsaitlərindən hesablaşmalarda olan vəsaitlərdən səmərəli istifadə ilə nəticələnir və neqativ hallar

vaxtından əvvəl aradan qaldırılır. Başqa sözlə desək, müəssisənin dövriyyə vəsaitlərindən səmərəli və qənaətlə istifadə edilməsi maya dəyərinin aşağı salınması və satışdan alınan mənfəətin artırılması deməkdir. Bütün bu yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq aşağıdakı nəticə və təkliflər verilmişdir:

- Azqiymətli və tezköhnələn əşyaların hərəkətinin, köhnəlməsinin və silinməsinin uçotu zamanı baş verə biləcək səhvlərin aradan qaldırılması.

- Malsatan təşkilatlarla hesablaşmalar aparılarkən avans köçürmələrindən istifadə edilir. Müəssisənin müvafiq pul vəsaitləri hesablarından avans şəklində və yaxud birbaşa malsatan təşkilatlara köçürülən məbləği ayırd etmək üçün 60 sayılı hesabın nəzdində «Avans hesabına ödənilmiş borclar» subhesabının açılmasını məqsədəuyğun hesab edirik.

- Bazar iqtisadiyyatına keçid və bununla əlaqədar iqtisadi əlaqələrin bu və ya digər dərəcədə pozulması müəssisələrarası hesablaşmalara da mənfəət təsir göstərmişdir. Müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin indiki ağır bir vaxtında bizim fikrimizcə çoxsaylı hesablaşma formalarından yalnız ən əlverişlisi «Köçürmə vekseli» vasitəsi ilə hesablaşmadır.

- Auditor müəssisə rəhbərinin əmri ilə təsdiq edilmiş siyahıda adı olmayan işçilərə, həmin təşkilatda işləməyən şəxslərə və əvvəlki avans üçün hesabat verməyən təhtəlhesab şəxslərə kassadan nağd pul verilməsi əməliyyatlarına xüsusi diqqət yetirməlidir.

- Ezamiyyə xərclərinin rəsmiləşdirilməsi ilə bağlı sənədlərin (əmrələr, ezamiyyə və rəqindəki qeydlər, müəyyən olunmuş ezamiyyə xərcləri normalarına riayət edilməməsi, normadan artıq sutkalıq xərcin ödənilməsi haqqında əmrin olmamasına və s.) düzgün rəsmiləşdirilməsinə xüsusi diqqət nəzarət;

- Təkmilləşməyə ehtiyacı olan problemlərdən biri də vergiyə cəlb etmə məqsədi ilə norma həddində və normadan artıq sərf edilmiş nümayəndəlik xərclərinin analitik uçotunun təşkilidir;

- Dövriyyə vəsaitlərindən daha səmərəli formada istifadə etmək məqsədi ilə işlənilib hazırlanan tədbirlər planı sintetik və analitik təhlil materiallarına əsaslanmalıdır. Təhlil işləri aparmadan dövriyyə istehsal fondlarının normadan artıq

qalığını, dövr sürətini hesablamaq olmaz. Hansı ki, bunların hamısı istehsal ehtiyatlarından səmərəli istifadənin əsas göstəriciləridir.

- İdarəetmə qərarlarının nə dərəcədə əhatəli və obyektiv tərtib olunması audit yoxlamasına cəlb olunan materialların məqsədyönlü olmasından və auditorun plan-proqramına, audit testinin tələblərinə cavab vermə səviyyəsindən asılıdır. Ona görə də, yaxşı olar ki, auditor məqsədsiz və dövriyyə vəsaitləri ilə əlaqəsi olmayan materiallarla özünü və faktiki yoxlamayı yükləməsin.

- Dövriyyə kapitalının audit zamanı dövriyyə aktivlərinin dövretmə sürətini dövr sürətini, dövr müddətini, vəsaitlərin dövriyyəyə nə dərəcədə cəlb olunmasını, debitor borclarının dövriyyə aktivlərinin məcmunda xüsusi çəkisini, əmtəə-material ehtiyatlarının saxlanma müddətini və s. kimi göstəriciləri dərinlən araşdırmaq lazımdır. Əks təqdirdə dövriyyə vəsaitlərindən tam və səmərəli istifadə olunmasına dair hazırlanmış və nəticə protokolunda əks etdirilmiş tədbirlər lazımi səmərəni verməyəcəkdir.

Artıq müəssisələr öz maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini bazarın diqqətinə uyğun şəkildə təşkil etmək məcburiyyətində qalmışdır.

Müəssisənin maddi-texniki bazarının möhkəmlənməsi, işçilərin maddi marağının təmin olunması müəssisənin istehsal etdiyi və yaxud göstərdiyi xidmətlərin alıcılar tərəfindən necə qarşılamasından, həmin fəaliyyət növünə olan tələbatın səviyyəsindən asılıdır. Buna görə də müəssisə fəaliyyətini elə qurmalıdır ki, bu həm onlarla geniş təkrar istehsal prosesinin normal gedişinin təmin olunması, həm dövlət qarşısındakı öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə imkan vermiş olsun. Bütün bu yuxarıda qeyd olunan vəzifələrin yerinə yetirilməsi müəssisədə maliyyənin düzgün təşkil edilməsindən, maliyyə xidmətləri, maliyyə menecmenti və maliyyə planlaşdırılmasının daha da təkmilləşdirilməsindən asılıdır.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. «Müəssisə haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 1994.
2. «Səhmdar cəmiyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu, Bakı, 1994.
3. «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 1991.
4. D.A. Bağırov «Vergi auditi» Bakı 1999.
5. M.M.Sadıqov «Azərbaycan Respublikasının maliyyə potensialının formalaşması problemləri» Bakı 2001.
6. T.Ə.Quliyev «İdarəetmənin əsasları» Bakı 1995.
7. M.Bakanov, A. Şerenet, Teoriə gkonomiçeskoqo analiza. Moskva 1999.
8. N. Rusak, V. Rusak. Finansoviy analiz subcekta xozaystvovaniə. Minsk. 1997.
6. G.A.Utkin Finansoviy analiz, Moskva, 2001.
7. R.A.Fatxuddinov Proizvodstvenniy menedcment, Moskva, 1997.
1. I.N.Qerçikova Menedcment, Moskva, 1997.

2. A.X.Meskon, M.Albert Osnovı menedcmenta, Moskva, 1995.
3. A.M.Imranov, V.R.Musayev Menecment: mövzular, izahatlar, anlayışlar. Bakı, 1994.
4. T.N.Əliyev Menecmentin iqtisadi və təşkilati mexanizmi, Bakı, 1995.
5. F.N.Abbasov, R.A.Quliyev Sahibkarlığın əsasları, Bakı, 1995.
13. T.Ə.Quliyev Menecmentin əsasları, Bakı, 2001.
14. M.X.Həsənli «Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin vergi sisteminin formalaşması» Bakı 1995.
15. S.Məmmədov «Maliyyə» Bakı 1998.
16. Yahudov X.M. “Müəssisənin iqtisadiyyatı”. Bakı, Cıraq, 2005;
17. İsgəndərov R.Ə. “Müəssisənin maliyyəsi”. Bakı, 2007;
18. Qasımov F.H və.b. “Sahibkarlığın əsasları”. Bakı, MAA nəşriyyatı, 2008;
19. Hüseynov T. “Müəssisənin iqtisadiyyatı”. Bakı, 2008;
20. www.azstat.gov.az- Dövlət Statistika Komitəsi
21. www.maliyyə.gov.az- Maliyyə Nazirliyi
22. www.anfes.gov.az- Sahibkarlığa Kömək Mili Fondu
23. www.kitab.az- Elektron kitabxana
20. www.anl.az- Milli kitabxana

